Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

BY NC SA

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

- պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
- ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

- **Share** — copy and redistribute the material in any medium or format
- **Adapt** — remix, transform, and build upon the material

909.6(47.925) 26629.
49 [illegible]
[illegible]
[illegible]

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏ. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՑԵ՛Ք!

ԱՇԽ. ԼՈՌԻ-ՄԵԼԻՔ-ՔԱԼԱՆԹԱՐ

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՍՆ Ա.

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ձեռագրի իրավունքով

Համառոտումն կիսամյա դասընթացի, կարդացված Երեվանի ժողովրդական Համալսարանում 1923 թ.

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ—1923 թ.

Պոլիգրաֆտրեստի վիմագրատուն և տպարան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացէք

530
43-ԼՈ

Աշխ. ԼՈՒՈՒ-ՄԵԼԻՔ-ԲԱԼԱՆԴԱՐ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

902.6
ՀՍԽՀ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
1922

Մաս Ա.

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

A III/2679

Ձեռագրի իրավունքով

Համառօտումն կիսամյա դասընթացի, կարդացված Երեւանի Պետ. Համալսարանում

1922 թ.

Պետական Հրատարակչութիւն

Երեւան 1923 թ.

ՈՒՂԵԿԻՑ ԽՈՍՔ

Մասամբ գոնե բավարարելու համար համալսարանական ուսումնական պահանջը տալու վորեվե հայերեն ուղեցույց ուսանողների ձեռքը, վորոնք ընդհանուր մասնագիտական գրականության ընտիր և լավ գործերը ձեռքի տակ ունենալու հնարավորություններից զուրկ են ներկայումս՝ լույս է տեսնում սույն համախմբումը ։

Այն ուսանողները, վորոնք անկարող կլինեն ավելի խորանալ նյութի մեջ, ոգտվելով ցույց տված գրականությունից /նշված են համալսարանի գրադարանում յեղած աշխատությունները միայն/, այլ կուզենան բավականանալ սույն համառոտությամբ պետք է նորա նկարների պակասը լրացնեն միաժամանակ ձեռքի տակ ունենալով վորեվե նկարազարդված հրատարակություն ։ Մեզ մոտ յեղածների մեջ կարող են բավարար համարվել Ն ի փ ե ր դ ե յ ի կամ Դ ե ո ր ն ե ս ի աշխատությունները, վորոնց համապատասխան մեջերը ցույց են տրված ըստ տեղի ։

Ա. Ք.

Գրականություն

[Մեզ մօտ եղած]

1. Нидерле - Человечество в доисторические времена. пер. Волкова, под ред. Анучина. СПб. 1898.

2. Гернес - История первобытнаго человечества. пер. СПб. 1904.

3. Лёббок - Доисторические времена или первобытная эпоха человечества, представленная на основании изучения остатков древности и нравов и обычаев современных дикарей. пер. Москва 1876.

4. Гелльвальд - История культуры, первобытн. культура и др.-восточн. цивилизаций. пер. СПб. 1897.

5. Шурц - История первобытной культуры. пер. СПб. 1910.

6. Тейлор – Первобытная культура I и II т. пер. СПб. 1896.

7. Липперт – История культуры. пер. СПб.

8. Зибер – Очерки первобытной экономической культуры.

9. Материалы по археологии Кавказа вып. I, II и др. Москва.

10. Веселовский Н. Первобытные древности / История южн. России. СПб. 1904.

11. Հոռնես – Նախամարդու կյանքը. թարգմ. Յ. Թադեոսեանի. Թիֆլիս 1909.

Մատենագիտական հին գրականության մասին տես՝ Ներածութ. էջ XV – XXVIII և ծանոթությունների մեջ գրքի վերջում:

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն

Անցյալի իրական տվյալների , պատմության իրական աղբյուրների ուսումնասիրությամբ զբաղվում է հնա-գիտություն-ἀρχαιολογία -գիտություն հնության հնությունների մասին: Հնումը հույներն այս անվան տակ հասկանում էին այն բոլորը , ինչ պատկանում էր հեռավոր անցյալին: Հնություն ἀρχαία էր համարվում ոչ միայն ամեն տեսակ հնության հուշարձան և այլ իրական մնացորդ , այլ առհասարակ ժողովրդի կամ պետության արտաքին քաղաքական , թե ներքին կուլտուրական կյանքի բովանդակ հնագույն պատմությունը : Հնագիտությունն այսպես նշանակությամբ էր հասկանում Պլատոնը: Այս իմաստով պետք է հասկանալ հին ժամանակների մի շարք աշխատությունների անուններ որ. Դիոնիսիոս Հալիկառնացու - Հռոմեական հնություններ /կամ հնագիտություն/, "Հրեական հնություններ" Իոսիֆ Փլավիոսի և նույն իսկ մեր ժամանակի Ղ. Ինճիճյանի , Հնախոսություն աշխարհի՝ նույն այդ իմաստն ունի: Համեմայնդեպս ἀρχαιολ տերմինի փոխարեն ունեն antiquitates -հնություններ վորից առաջացած է նույն համեմատական դրականության մեջ հա-մանուն տերմինը antiquarius -անտիկվար.հնությունների սիրող :

ἀρχαιολογία տերմինը , ինչը չերևար ժամանակ հա-ռաջության էր մտնել , նորից վերակենդանացավ 18-րդ դ

կլասիկ Գերմանիայում, բայց չէին հունականից տարբերավում նրա իմաստով: 18-րդ դարի սկզբի տարիներից սկսած արմատանում և ընդհանուր գործածության մեջ է մտնում ու Գերմանիայի սահմաններից դուրս տարածում ստանում այն, որը այդ գիտությունը վերաբերում է իրական հնություններին միայն և գլխավորապես կլասիկ հունա-հռոմեական աշխարհի ավանդներին, հուշարձաններին: Այսպիսով սահմանվեց նախ և առաջ կ լ ա ս ի կ հ ն ու թ յ ու ն ն ե ր ի գ ի տ ու թ յ ու ն /կլասիկ հնագիտություն/, որի նմանությամբ միայն ապագայում առաջացան- ք ր ի ս տ ո ն ե ա կ ա ն հ ն ա գ ի տ ու թ յ ու ն, ա ր և ե լ յ ա ն հ ն ա գ ի տ ու թ յ ու ն /ապա իրենց ստորաբաժանումներով/ և նախնական ն ա վ ա ն կամ ն ա խ ա պ ա տ մ ա կ ա ն հ ն ա գ ի տ ու թ յ ու ն ։

Կլասիկ հնագիտությունը, իբրև գիտություն սկիզբ առավ Գերմանիայում մի այնպիսի ժամանակ, երբ ուժեղ մեծ ոգևորություն էր արթնում կլասիկ բանասիրությամբ-ֆիլոլոգիայով, մի գիտությամբ, որը նույնպես վերաբերում էր անցյալին, այդ պատճառով էլ աշխատեցին վերջնել այն կապը, որ պետք է լինէր կլասիկ բանասիրության և կլասիկ հնագիտության մեջ, պարզելով հանդերձ ներքին-բովանդակությունը: Մեկը գիտնականներից (Bernhardy, 1832) հնագիտությունը համարում էր զենք բանասերի ձեռքին, մյուսը (Ed. Gerhard, 1833) նա մի ճյուղն է անցյալին վերաբերող գիտության, որը զբաղվում է իրական-առարկայական փաստերի ուսումնասիրությամբ, տարբերվելով նրա

գրավոր աղբյուրներից: Մի ուրիշը /Fr. Welcker պահանջում էր, վոր հնագիտությունն իբրև անպայմանորեն կապված բանասիրության հետ՝ լուրջ ուշադրության առնի իրական տվյալների ուսումնասիրության միջոցին վոր միայն գեղարվեստական արտադրությունից ելնելը, ձևերի բնույթը և՛, աշխատանքի արտաքինը, այլ նաև նրա բովանդակությունը, նրա հոգը գիտակցության և պոեզիայի հետ, նրա ոգին ու միտքը'': Վերջապես Օտտո Յանը /Otto Yahn, 1819/ պաշտպանեց այն տեսակետը, վոր հնագիտության գլխավոր գործը կայանում է նրանում, վոր բազմակողմանի ու լրիվ քննության ենթարկելով իրական տվյալները՝ կարող լինի հասկանալ և բացատրել գեղարվեստական ամեն մի արտադրություն իբրև ամբողջ և իբրև մի ուղեկցող կյանքի կուլտուրայի ընդհանուր զարգացման մեջ: Այս տեսակետը դեռ լայն ընդունելություն:

19-րդ դարի երկրորդ կեսում, երբ բանասիրության հրապույրը անցավ պատմությանը, սկսեցին հնագիտության մեջ ևս գործադրել ուսումնասիրության պատմական մեթոդներ և հնագիտությունը վոչ այնքան բանասիրական, վորքան պատմական գիտությունների թվում համարել: Այն ժամանակից, վոր գիտությունն ավելի խորացավ ն ո ր գ ե ղ ա ր վ ե ս տ ի հուշարձանների ուսումնասիրության մեջ, հնագիտությունը ճանաչվեց իբրև մասը գեղարվեստին վերաբերող ընդհանուր գիտության և կոչվեց կլասիկ գեղարվեստի պատմության հետ: Իբրև այդ ժամանակից մնացած մի սովորություն, կարելի է հիշեցնել այն հանգամանքը, վոր դեռ այժմ էլ գերմանական համալսարաններում կարդացվող գեղարվեստի պատմությունը

բաժանվում է յերկու մասի՝ „հնագիտության" և „գեղարվեստի պատմության", վորի մեջ մտնում է քրիստոնեական, նոր և նորագույն գեղարվեստը։

Այսպես թե այնպես, ներկայումս ամենուրեք հնագիտություն ասելով հասկացվում է այն գիտությունը, վոր զբաղվում է հնության իրական-առարկայական մնացորդներով և սերտորեն կապված է գեղարվեստի պատմության հետ. պարզ կերպով սահմանազատելն այդ յերկու գիտությունները իրարից՝ շատ է դժվար խնդիր, քանզի և անհնարին։ Կարելի չէ այն ասել հատապես, վոր գեղարվեստի հնագիտությունը գեղարվեստի պատմության հանդեպ այն դիրքն ունի, ինչ վոր աղբյուրների ուսումնասիրությունը /Источниковедение/ պատմության հանդեպ, վոր է նրա կարևոր մասը։ Գեղարվեստի հնագիտությունը, նրա պատմությունը կառուցելու համար, տալիս է մանրակրկիտ հավաքած, քննադատորեն ստուգած և սիստեմապես մշակած նյութ. յեթե գեղարվեստի պատմության գլխավոր նպատակն է նրա մնացորդների մեկնումը – սինթեզը, գեղարվեստի հնագիտության գլխավոր նպատակն ընդհակառակը, նրա վերլուծումն է – անալիզը։ Ուսումնասիրության մեթոդը թե հնագիտության և թե գեղարվեստի պատմության համար՝ միևնույնն է և նա նույնպես տալիս հանգումային բանին, ինչ վոր ամեն մի պատմական մեթոդ։ Եվ մինչ պատմաբանի գլխավոր նպատակը կայանում է նրանում, վոր վերականգնել [illegible], ուսումնասիրության յենթակա մնացորդների հիման վրա վերականգնանացնի անցյալ կյանքի պատկերը, այդ մնացորդները համադրականությամբ կապելով իրար հետ. նույնպես և գեղարվեստի պատմաբանի և հնագետի նպատակն է վերականգնանացնել, անցյալի գեղարվեստական կյանքը

ու կենցաղն այն ձևով, ինչ ձևով, որ նա իր արտացոլումն է գտել գեղարվեստի իրական-նյութական [illegible]ների մեջ։

Գեղարվեստի պատմությունը կազմելու համար՝ գեղարվեստի պատմաբանը միաժամանակ պետք է լինի և հնագետ, քանի որ նա հնագիտական մանրակրկիտ ուսումնասիրության յենթարկում իր պատմության նյութերն-առարկաները. և հակառակը՝ գեղարվեստի թե պատմության և թե հնագիտության ուսումնասիրության մեթոդը նույնն է, ուստի ամեն մի հնագետ չի կարող միաժամանակ լինել նաև գեղարվեստի պատմաբան. թե ինչպես իրար մեջ կապված են նրա լուծման յենթակա խնդիրները՝ այդ կախված կլինի ուսումնասիրության յենթակա նյութից։ Բայց գեղարվեստի թե պատմաբանը, և թե հնագետը կարող են արդյունավետ աշխատել այն ժամանակ, երբ կը յուրացնեն, իբրև անհրաժեշտ պայմանական ընդհանուր պատմական հիմքը, քանի որ թե հնագիտությունը և թե գեղարվեստի պատմությունը կազմում են բաժին այն լայն գիտության, հանրանունն է՝ պ ա տ մ ո ւ թ յ ո ւ ն ։

Հնագիտության, իբրև առանձին գիտության, նշանակությունը բարձր գնահատելով՝ 19-րդ դ. ընթացքում բոլոր լուսավոր մտքերը նա ընդունել է հումանիստ գիտությունների շարքը և ավանդվում է համալսարաններում, բացի այդ, հիմնվել են հատուկ մասնագիտական ամբիոններ ու առանձին բազմաթիվ ընկերություններ ու ինստիտուտներ, տարածելու և նպաստելու այդ գիտության առաջադիմությանը։

Աշխարհիկ ձեռնարկություններ /գիտական, հասարակական մասնավոր/ Եվրոպայում սկսել են առաջանալ դեռ 15-րդ դարից/Իտալիայում/, այժմ շատ է մեծ նրանց թիվը Եվրոպական բոլոր երկրներում, մանավանդ Իտալիայում և Ֆրանսիայում, որոնք կրում են Accademia, Institutes, Society, Ecole և անունները և գիտական-ուսումնական կամ զուտ գիտական ձեռնարկություններ են։ Ռուսաստանում հնագիտական ինստիտուտներ կան Պետերբուրգում և Մոսկվայում, որտեղ ավանդվում են հնագիտության շրջան-ցիկլը կազմող հետևյալ գիտությունները /Պետերբուրգում/-

Նախնական կամ նախապատմական հնագիտություն,

Քրիստոնեական հնագիտություն

Գեղարվեստի պատմություն

Սլավոնական հնագիտություն }
Ռուսական հնագիտություն } палеография,

Որի նյութն է սլավոն-ռուս գիրը, նրա ծագումը, առանձնահատուկ զարգացումը ու այլ և այլ ձևափոխումները բոլոր վայրերում և ժամանակներում. սրա հետ սերտորեն կապված է արձանագրությունների մասը - Эпиграфика. Պահանջվում է պարզ ծանոթություն անխտիր բոլոր գոյություն ունեցող նյութերի հետ ։

Հունական և լատինական պալեոգրաֆիա

Ռուսական Археография - ավելի ուշ ժամանակի գիրը, [illegible] ձեռագիր, «նոր գիր», «շեղագիր»։

Ռուսական իրավագիտական հնություններ /Юридические древности/ - սովորությունները և պետականության ուսուցում /Государственное право/.

Ռուսաստանի պատմական աշխարհագրություն և տեղագրություն.

Ռուսաց պատմության աղբյուրների ուսումնասիրություն / Источниковедение /.

Դրամագիտություն – Нумизматика

Դիպլոմատիկա – [դիպլոմ, հանձնարարական ակտ, այսպես կոչված կրկնակի լինելու պատճառով՝ διπλόω-ομαι – կրկնապատկում եմ, կրկնում եմ ծալում, diplex – կրկնակի, двойной, двоякий / կրկնակի ծալված պապիրուսներ/ գործածական խոսքերը].

Դիպլոմատիկայի մի մասն է ս ֆ ր ա գ ի ս տ ի կ ա – ս ի գ ի լ լ ո գ ր ա ֆ ի ա – կնիքների, դրոշմների գիտություն. Դա սերտորեն կապված է հնագրության և ժամանակագրության հետ.

Արխիվագիտություն – Архивоведение

Թանգարանագիտություն – Музееведение, музеография.

Գրադարանային գործ – Библиотековедение, библиотечное дело.

Ցանկի ընդգրկումով նույնն է, միայն այն տարբերությամբ, որ այստեղ կան նաև մի քանի նոր դասընթացային առարկաներ, օր. Ռուսաց պատմություն, ռուսաց գրականության պատմություն, նաև մի քանի ուրիշ ավանդական առարկաներ, որոնք Ծրագրային ընդգրկումում մտնում են այս կամ այն գիտության մեջ, այսպես՝ ռուսաց կենսագրական – մասնագիտության պատմություն.

Գիտական /գիտական ընկերությունների ցուցակ/.

Ծննդաբանություն (Генеалогия), Մետրոլոգիա

Ժամանակագրություն (Хронология), պատմաչափ –

գիտություն /Эпиграфика/.

[Անհրաժեշտ է նշել, որ թեև գիտություններից մի քանիսն, ինչպես տեսնում ենք, ուսուցման անցյալի հետ կապված նյութերին են վերաբերում, բայց կարևորն այստեղ այս կամ այն նյութի ուսումնասիրության մեթոդներն են, որ ընդհանուր են առհասարակ բոլոր նմանօրինակ նյութերի համար անկախ նրա ծագումից/:

Այս գրքերը համարվում են [illegible] բարձրագույն- наивысшая. այստեղ ընդունվում են երեք իսկական ուսանող միմիայն վերևի բարձրագույն գիրք աշխատանքները վերցնելով և վերջացնելով դասընթացը՝ կանչում են հենքեր և ասում են «ինստիտուտի իսկական անդամ» - ի կոչում հատուկ թույլատվությամբ կարող են ունկնդիր լինել և զբաղվել նաև միջնակարգ կրթությամբ անհինգ. Վերոնշյալ աշխատելուց հետո համարվում են ինստիտուտի աշխատակիցներ։

Հիշված բոլոր գիտությունները, որ հնագիտության բաղկացուցիչ մասերն են և մի ամբողջություն են կազմում՝ բոլորն էլ ինչպես տեսնում ենք, ունեն միայն մի նպատակ, որ է՝ անցած կուլտուրաների բազմակողմանի մնացորդների բաղդատությամբ, լեզվի ու [illegible] ճանաչողական ու ուսումնասիրումն այնպես, որ միասնական հնարավոր դառնա [illegible] պատմության կամ ընդհանրապես պատմության համար [illegible] ։

Եթե հնագիտության գործնական կողմը վերաբերում է փորձառությունը, ապա նրա տեսականը պահանջում է մանրամասներին խորանալ որով միայն բացառապես հնագիտական

նյութի , այլ և գեղարվեստի պատմության և ընդհանրապես պատմության մեջ: Միմիայն այդ դեպքումն է հնագիտութ-յունը գիտությունն. այլապես նա կը դառնա սիրողի գործ-դիլետանտիզմ, վոր վոչ միայն չի ունենալ տեղ և նշանա-կություն գիտությունների շարքում , այլ ավելի շուտ վնասող նրանց :

Ինչ վերաբերում է Ուրարտային , այնտեղ դիլետան-տիզմ ի մասին վաղուց խոսք լինել չի կարող. Ուրարտացի գիտնականների հնագիտական աշխատանքների հետևանքով է, վոր այսոր հին Արևելքի ու նրա հետ ընդհանուր մարդ-կության պատմությունը մինչև չորս – հինգ հազար տա-րուն է հասնում Քրիստոսից առաջ, իսկ նրանից էլ դենը մի յերկար ժամանակաշրջան նախապատմական :

Այդ յերևույթը բոլորովին այլ պատկեր ունի Ռու-սաստանում և մեզ մոտ. այստեղ մենք ականատես ենք յեր-կու ծայրահեղությունների. բարձր գիտական գործի կողքին իր ամբողջությունն է անարգել կատարում անթույլատրելի դիլետանտիզմը. այսպես մի կողմից գիտության վերջին խոսքն է ասում՝ Պրոֆ. Մառի հնագիտական աշխատանքնե-րով Անիում և այլուր Հայաստանում/վոր իբրև օրինակ և ուղեցույց է ճանաչված ռուս գիտնականների կողմից նմա-նօրինակ ուսումնասիրությունների համար Ռուսաստանում/ իսկ մյուս կողմից մեր իսկ յերկրում , նրա հետ միաժամա-նակ , մանկամիտ մրցությամբ պեղումներ անելու ցավով ըն-դունված մի շարք մարդոց գործն ենք տեսնում :

Եվ այս մի յերկրում , վորը մի հսկայական թանգա-րան է ինքը, ուր լոկ կերպով ցուցադրված մնացորդներ բոլոր

կուլտուրաներն ի դիմաց իրենց հարուստ մնացորդների սկսած նախապատմական շրջանից մինչև վերջին դարերը - ամենապրիմիտիվ գործերից մինչև մարդկային մտքի և ձեռքի ամենաբարդ ստեղծագործությունները:

Այն է ցավը, վոր մենք բոլորովին չգիտենք կամ շատ քիչ գիտենք մեր յերկիրը :

Հայաստանի հնագիտական յերկրի նշանակությունը պահանջում է , վոր նրա հնությունների ուսումնասիրության և պահպանման գործը նկատվի պետական առաջնակարգ խնդիր` նման Հունաստանի և Իտալիայի` և դրվի օրինակելի բարձրության վրա :

Բայց այդ անելու համար պետք է գործի մեծության համապատասխան քանակությամբ մասնագետ ուժեր ունենալ պատրաստ :

Անցնենք դասընթացի ամփոփման, վորը ժամանակի սղության պատճառով` կլինի շատ սեղմ` սկսելով նախապատմական հնագիտությունից:

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մարդու անցյալ կյանքի նկարագիրը գիտության մեջ կազմում է երկու շրջան՝ պ ա տ մ ա կ ա ն և ն ա խ ա պ ա տ մ ա կ ա ն ։

Պ ա տ մ ա կ ա ն- երբ **լրիվ** կերպով նյութի վերաբերյալ բոլոր փաստերն՝ ստուգված, հաստատուն և ճըշգրիտ, իրար հետ կապված հաջորդական կարգով և մի վորոշ սիստեմով շարված՝ կազմում են մի ամբողջություն, իսկ ն ա խ ա պ ա տ մ ա կ ա ն, վոր հառաջընթաց է պատմական շրջանին, երբ գրավոր աղբյուրների բացակայության պատճառով մենք չունենք լրիվ պատմական տվյալներ, վորոնց հիման վրա կարելի լիներ հյուսել պատմության կառուցվածքը։ Սակայն, հաստատուն անվերկությանց սահմանից դենը, աշխարհիս բոլոր երկրներում, բացվում են շատ-շատ փաստեր ամբողջ շարաններով, հնագույն հետքեր երկրի վրա մարդու գոյության, վորոնց ուսումնասիրությամբ զբաղվում է ն ա խ ա պ ա տ մ ա կ ա ն հ ն ա գ ի տ ո ւ թ յ ո ւ ն ը ձգտելով գտնել, երևան հանել այդ հնագույն մնացորդները և այդպիսով վերականգնել ու ամուր կերպով հիմնավորել կուլտուրայի պատմության այն մասը, վոր նախընթաց է գրավոր աղբյուրների երևալուն։

Նախապատմական հնագիտությունը վորոշ կետերում նույնանալով հանդերձ հարակից այլ գիտությունների հետ՝ երկրի պատմության, երկրաբանության/ Geologia / , հնէաբանության /նախապատմական հնագիտության - Paleontologia /

մարդաբանության /антропология/, ցեղագրության /этнология/ և համեմատական ազգագրության /сравн. этнография/ հետազոտում է զուտ հնագիտական նը-պատակներ, աշխատելով հին մարդու ձևերի հետազոտ-ությունների հիման վրա բացատրել մարդկության աստիճանա-բար զարգացման ընթացքը ամենահնագույն ժամանակներից սկսած մինչև պատմության սկիզբը :

Վորոշել նախապատմական շրջանի սկիզբը անհնար է, վորովհետև մարդու գոյության հնագույն վկայություն-ները գտնում, կորչում են յերկրի պատմության շատ հեռա-վոր անցյալի մթության մեջ, նմանապես չի կարելի միանշա-նակ սահման դնել նախապատմական շրջանին բոլոր յերկրներ-ի վերաբերմամբ, քանի վոր մի քանի յերկրներում նա տևեց հազարամյակներ ավելի քան ուրիշներում։ Այսպիսով, նախապատմական շրջանի սկիզբն ու վերջը վորոշ չեն և անփո-փոխ, այլ նա կախված է այն նորություններից, վոր յե-րևան է հանում ու կը հանի գիտությունը – նախապատմա-կան հնագիտությունը։ Միայն հնագիտության այդ բաժինն է հնարավորություն տալիս վերականգնելու և պատկերաց-նելու մարդու սկզբնական կենցաղը. և հենց այդ հիման վրա յե, վոր այն հնությունները, վորոնք մարդկային կուլտուրայի առաջին, սկզբնական շրջաններն են՝ կրում են յերբեմն նաև ն ա խ ն ա կ ա ն անունը։ Այդ կոչումը սակայն, այն անհարմարությունն ունի, վոր նախնական (первобытный) հնություն մի քանի ժողովուրդների մեջ գոյություն ունի նույն իսկ այժմ, ներկայումս, վորոնց ուսումնասիրությամբ զբաղվում է ցեղագրությ-

ձևը, ուսում և ամենաառաջին հնությունների գրա-
զանելը և անվանել ն ա խ ա պ ա տ մ ա կ ա ն ։

Կանարինգի աշխատությունները գլխավորապես մաս կազմում են Kulturgeschichte որ.թ. Մշակույթի, հանրագիտ եւ/ և Urgeschichte անունը։ Urgeschichte նախապատմական-անվանեց իր աշխատությունը հետագա /1892/։ Նախապատմական կյանքի ամենահռչակավոր ուսումնասիրողներից մեկը՝ Հելլերոտը իր աշխատության վերնագրի մեջ ավել է ավելացրել մի բառակապ — «Նախապատմական ժամանակներ կամ Մարդկության կյանքի նախնական շրջանը՝ ներկայացված հնության մնացորդների և ներկա ժամանակի վայրենիների կյանքի ու կացի և սովորությունների ուսումնասիրության հիման վրա», 1876 թ. [Ռուս. թարգմանությունը Անուչինի խմբագրությամբ և փոփոխություններով՝ մանավանդ բրոնզե դարը և թուլատառի հնության վերաբերյալ մասերը ։։ Ֆրանսիայում նույնպես կոչվում են՝ «Նախապատմական ժամանակ» /որ. Մորտիլյե/, Ֆինլանդի հեղինակ Մոնտելիուսը — «Նախապատմական ժամանակներ», կամ «Նախամարդ» — ինչպես Լուի Ֆիգյե։ Գերմանացի պրոֆեսոր Լ. Նիդեռլե անվանեց «Մարդկությունը նախապատմական ժամանակներում» [Անուչին — Վոլկովի ռուսերեն թարգմանությամբ 1898 /, վորին մասնակցել է նաև հեղինակը՝ փոփոխված, լրացրած է ըստ ամենայնի կատարելագործված վորպես դարձ է բնական համեմատությամբ]։

Նախապատմական հնագիտությունը կարող նյութ է ... թվել և միշտ և մեծ քանակությամբ ... գիտությունն ընդամենը 70-80 տարվա միայն կյանք ունի։ Դ...

ըստ մերկույթին , առաջնային մերկույթը բացատրվում է նրանով, որ մարդիկ ծանոթանալով մետաղների հետ ,չու-ռավ մշակությունն ավին այն ժամանակը, մինչ դարի երին քաղաքակրթություն այդ մետաղական ձեռնարկ և ասոր չէին կարողանում զարգացնել մարդկության գրությունն ա-ռանց մետաղների: Պատահաբար գտնված քարե գործիքները համարվում էին կամ բնության խաղ կամ բնական ծագում ունեցող. Իսկ այն օրինակները , որոնք վաղ միայն լավ հղկած էին , այլ նաև ծակած , որոնց արհեստական լի-նելը պարզ է կասկածից` այդ եւ համարվում էր գերբնա-կան մերկույթ կամ աստվածների գործ: Նշանակալից է այն, որ այդպիսի հայացք քարե գործիքների մասին կազմվել է տարբեր ժողովուրդների մեջ երկրագնդի տարբեր մասերում մեկը մյուսից բոլորովին անկախ , ինքնուրույն կերպով.

Հնդկաստանում քարե սլաքները նետերի և քարե կացինները համարվում են աստվածների զենք. Ինչպես կոչվում է ,, քար բանող'' – ,,քարակալ'' .

Ճապոնիայում քարե գործիքները երկնային ոգու սեփա-կանությունն են.

Սլավոնական և Գերմանական ժողովուրդները կարծում էին, որ քարե գործիքներով կռվելին աստվածները և պարզ է , որ նրանք երկնային ծագում ունեին :

Այսպիսի հավատացողությունն էր պատճառը , որ քարե գործիքները շատ անգամ կրում էին իբրև ամուլետ կամ գործ ածում իբրև դեղ զանազան հիվանդությունների միջո-ցին:

Այս գրության հակառակ որոնք հարցեր էր արժանա-

նում ուշադրություն և համակրանք ։

[Եթե Մահուդելը /Mahudel/ զեկուցեց /1730թ./ փորձել Գիտությանց Ակադեմիային այն մասին, վոր քարե գործիքները մարդու ձեռքի գործն են և վոչ „կայծակի սլաքները", ինչպես ընդունված եր համարել՝ Ակադեմիան չհավանեց նրա միտքը, նկատելով, վոր նախ քան այդ ասելը, պետք է հաստատել անհավանականությունը, վոր այդպիսի գործիքներ չեն առաջանում ամպերի հայթմունքից կայծակի ազդեցության տակ ։ Մի այլ ակադեմիկ կարծիք եր .— Ջեն գիտնականը՝ Թեոդուլով Թուլեին, վոր ապրում եր 17 դարում, չեր ուզում հավատալ, վոր հնագույն գերեզմաններում գտնված կեղծ մախիրով կավե ամանները՝ անկյունավոր սափորներ են, նա կարծում եր, վոր կավը կամ ավազը իրենց իրենց ընդունել են այդ ձևը. ամանների նման, բնական ձևավորումով և վոչ արհեստական կերպով/ ։

Բայց անցան այդ ժամանակները և թեև շատ ուշ, բայց այժմ մենք հաստատապես գիտենք, վոր մ ա ր դ կ ու թ յ ու ն ը ա պ ր ե լ է ե ր ե ք կ ու լ տ ու ր ա՝ ք ա ր ե, պ ղ ն ձ ե կ ա մ բ ր ո ն զ ե և ե ր կ ա թ ե ։

Պարզել, վորոշակի հաստատել այս շրջանները և նրա այդպիսի հաջորդականությունը հեշտ բան չեր. այդ գործը պատկանում է ֆրանս. հնագետ Բ ու շ ե դը-Պ ե ր թ ե ս ի /Boucher de Perthes/ ։

Բուշե դը Պերթեից դեռ շատ առաջ յեղել են փորձեր գտնելու նախամարդուց վորևե մնացորդ , բայց անհաջող ։1726 թին Շ ե յ խ ց ե ր ը /Scheuchzer/ մի կմախքի ոսկորները գտավ, վորին անվանեց „Ջ ր հ ե ղ ե ղ ի ականատես

մարդ" homo diluvii testis , ըստ որում, որ նա մեծ սալամանդրի կմախք է եղել : Մի ուրիշ սխալ էլ ուղղեց Կամպերը 1787 թ. հաստատելով, որ անգլեր-ջրհեղեղյան մարդուն վերագրված մի կմախք՝ պատկանում է սողուն կենդանու :

Վերջապես 1836 թվին Ֆրանսիայում, Սոմա գետի ավազանում Աբևիլլ ամրոցի շինության պատճառով հողային շատ խոշոր աշխատանքներ էին կատարվում, երբ արդեն էին 3-8 մետր խորությամբ հանվածներ. այս գործի մեջ Բուշե դը Պերտը գտավ /1838 թ./ այսպես կոչված դիլյուվիալ /ջրհեղեղային, սառցային diluvium-շերտը, Լյոսը/ շերտերի մեջ հատուկ, ճիշտ ձևված, քարերի հետ միասին, ռնգեղջյուրի, արջի և քարանձավ վագրերի, վարազի. Թվում նաև քարե գործիքներ շինած մարդու ձեռքով. ապա և թե, մարդը ապրել է այդ կենդանիների ժամանակակից :

Բուշե դը Պերտի գյուտը շատ ուժեղ հակառակորդներ ունեցավ, օր. ինչպես նշանավոր հնեաբան /պալեոնտոլոգ/ Կ յ ու վ ի ե ն /G. Cuvier / և նրա աշակերտները, որոնք չէին ուզում հավատալ, որ դիլյուվիալ շրջանում մարդը գոյություն ունեցած լինի, սակայն, [illegible] կատարված աշխատանքները, որոնց մեջ Անգլիացի երկրաբան Չ ա ր լ զ Լ ա յ ե լ լ /"Մարդու հնությունը" .1859 թ./ և բժիշկ Ֆ ա լ կ ո ն ե ր՝ միանգամայն հաստատեցին Բուշե դը Պերտի հայտնությունը, մերժելով հարյուրավոր նոր քարե գործիքներ :

Մենք ավելի լավ կը ճանաչենք Բուշե դը Պերտի աշխատանքը, երբ նախ և առաջ ծանոթանանք մարդու ծագման

հարցի հետ բառ դիւէի և նրա չկոլաոլի ուսման ։

Բայց նախ քան այդ հարցին անցնելը ,վորդեսզի միանգամայն անհրաժեշտ լինի խոստովանությունը այն բոլորի, վոր նախամարդկանց է մնացած և վորդեսզի ավելի հեշտ լինի նրա ժամանակի մտավորական վորոշումը՝ քես մատնանշեմ մի շատ կարևոր հանգամանքի վրա, վոր այդ գործում մեծ ծառայություն է մատուցել գիտությանը ։

Այդ այրերի կատարած դերն է ։

Այրերը.

Հնագիտական տեսակետից յուրաքանչյուր երկիր մի վորևէ գիտական հարստություն է պարունակում յուր մեջ, վորը հանդիսանում է ավելի գերազանց՝ հնության այլ մնացորդների մեջ.

Այսպես՝ Հայաստանը հայտնի չէ Թիագույն քարաշեն, այսպես կոչված ,,Ալարոդյան'' շենքերի մնացորդներով. Թուրքստանը հայտնի է ընդհանուր իր կուրգաններով և այլ տեսակի հնագույն գերեզմաններով, Շվեյցարիան ցցաշեն ցցերի ; այսինքն ջրի վրա կառուցված շինություններով ջրի վրա, իսկ Ֆրանսիան — այրերով, վորտեղ պահվել են նախապատմական մարդկանց մնացորդներ. Այրեր հայտնի են նաև ուրիշ երկրներում, բայց Ֆրանսիայինը թե քանակությամբ և թե հնագիտական նյութի առատությամբ առաջին տեղն են բռնում ամբողջ Եվրոպայում ։

Այրերն ուշադրավ այն առավելությունն ունեն, վոր նրա պահվել են մարդու մնացորդներ և այլ անդիր գե-

րությամբ, որով միանգամայն ապահովվում է այդ նյութե-րի լուծվելն և տեղափոխվելը. և այդ շնորհիվ ս տ ա-լ ա կ տ ի տ ն ե ր ի և ս տ ա լ ա գ մ ի տ ն ե ր ի, որ կան այրերում:

Ստալակտիտը (stalactite) –այն ապակենման թափան-ցիկ կաթիլն է սառույցե պատիկների նման, որ առաջանում է ջրի ծծվելուց այն կրային բաղադրությամբ՝ կրաջրի /из-вестковой/ ջրով, որի մեջ կազմվել է այրը:

Այս ընթացքում ջուրը, որ պարունակում է իր մեջ ած-խաթթվուտ /углекислота/ շաղում-լուծում է կր-աքարը և լուծված դրությամբ տանում է իր հետ կրածինը /кальций/, որը երբև կաթիլ ընկնում, կաթում է ա-ռաստաղից հատակի վրա, կամ ուղակի կամ հոսելով այրի պատերով: Այդ հեղուկը գոլորշիանալով, կորցնում է իր ածխաթթվուտը, թողնելով միայն ածխաթթվուտային կիրը վար և վերևից ներքև կախվելով, կաթման տեղում, ժամանա-կի ընթացքում ընդունում է պատիկների ձև: Այս գոյա-ցքն, որ կոչվում են ս տ ա լ ա կ տ ի տ.

Հեղուկը հոսելով, իջնելով ստալակտիտներով, կաթիլ-կաթիլ ընկնում է այրի հատակի վրա և այնտեղ առաջաց-նում է փոքրիկ անհարթություններ, որոնք հետզհետե լայնանալով և տարածվելով՝ կազմում են խորթ ու բորթ մի կեղև-ասրթ, որ ծածկում է ամբողջ հատակը. Ահա այդ կեղևն է, որ կոչվում է ս տ ա լ ա գ մ ի տ /sta-lagmite/:

Այսպիսով կամաց-կամաց աճելով թե վերևից և թե ներքևից՝ պատիկները երկարում են և մի օրեմն հաս-նում են իրար ու միանում. և այդ ժամանակ այրի մեջ

առաջանում են բաժանմունքներ ։ Ստալագմիտային այդ կեղևի տակ աճա,անաղարտ կերպով պահվում է այն բոլորը,որը ա-ռաջ ընկել է այրը, լինի նա մարդու ոսկորներ թե նրա մի որևէ ձեռագործ։ Պատահել է որ մարդը թողնելով այրը երկար ընդմիջումից հետո նորից վերադարձել է այնտեղ, ուր արդեն առաջացած է լինել ստալագմիտե, և այսպիսով այրի մեջ առեղծվել է նոր շերտ. որինակներ կան,որ այս երևույթը կրկնվել է մի քանի անգամ ։

Ֆրանսիայում այսպիսի այրերով հայտնի են նշանա-վոր Դ ո ր դ ո ն ի դեպարտամենտը /հարավ-արևմտյանում/, ուր Վեզերի և Մադլեն /Մադլենյան/ այրերից Մ ո ր տ ի լ ե ո ն (G. de Mortillet) հանեց այնպիսի հա-րուստ նյութ, որի հիման վրա կազմեց քարե գործիքների կլասիֆիկացիան; Նույն տեղում է գտնվում նաև Կ ր ո-մ ա ն ե ո ն այրը (Cro-Magnon), որտեղ 1868 թվին գտած մարդկային հինգ կմախքի մնացորդների հիման վրա գիտության մեջ „Կրոմանյոնյան ռասա" կոչումն առաջա-ցավ ։

Հայտնի է Ղրիմի «ԿԻԻԿ-ԿՈԲԱ» այրը,որ ընդարձակ է լայն և ամբողջովին ստալակտիտ - ստալագմիտներով ծածկված. Լուսավորված միջոցին վարդագույն է դառնում ,կիսաթափան-ցիկ լինելու պատճառով, որից և իր անունն է ստացել ։ Այս երևույթը բացի զուտ գիտական մեծ նշանակություն ունենալ ուց, նաև գեղարվեստական տեսակետից՝ բնության զարմանալի հրաշալիք է հանդիսանում ։

Մեր երկրի այրերը բազմաթիվ են և պարզ է, խոր-խոր ձորերով ու քարափներով հարուստ վայրերը պետք է շատ ու-

հեռու նրանից և ունեն առատությամբ Ջուղիի, Լոռու, Դիլիջանի մարերը, Սևանա լճի ափերը. Նույն իսկ ամբողջ քաղաքներ ունենք այրերից—Խնձորեսկ, Ուփլիսցիխե են՝ բայց սրանցից և վոչ մեկն ուսումնասիրված չէ տակավին. Անշուշտ շատերը նրանցից շատ կամ քիչ չափով կունենան և ունեն ստալակտիտ — ստալագմիտ:

Այսպիսի մի շատ հետաքրքրական անձավ ունենք Ջանգի - Ղուրսում- ՑաԹևի ձորում, վորի ճեղուկի առատության պատճառով այնքան են մերկացած պատկերը — շիԹերը, վոր ահագին բարձրությամբ ու լայնությամբ առաջացրել են մի ամբողջ կամուրջ, վոր տակով փրփրալից անցնում է Որոտան գետը: Այդ կամուրջին տեղացիք „Սատանի կամուրջ" անունն են տալիս:

Այսպես, այրերը, վորոնց դերն այնքան մեծ է յեղել մարդու կյանքում, ծառայելով նրան իբրև բնակարան, կամ ապաստարան — ամրոց, արհեստանոց կամ պահեստի տեղ և վերջապես գամբարան՝ — պահպանելով իրենց մեջ ամբողջ շերտերով /իբր կուլտուրական շերտերը/ ստացին մեծ քանակությամբ մնացորդներ՝ մեզ ցուցադրում են նախապատմական մարդու ամբողջ պատմությունը և հաջորդական շրջանների բնույԹը՝ իրական տվյալներով: Շնորհիվ սրա այդ հանգամանքի, այրերի նշանակությունը և օգնությունը գիտության շատ է մեծ, նախ՝ այդ հարուստ մնացորդների միանգամայն անաղարտ պահպանությամբ և ապա, դարձյալ նաև այն, վոր հնարավորություն են տալիս համեմատաբար ավելի ճիշտ վորոշելու այդ մնացորդների ժամանակը: Մի քանի ուսումնասիրողներ հենվելով ստալակտիտ — ստալագմիտի աճման ընԹացքին և դարձնելով վորոշ ժամանա-

կաշրջանում նրա ամբողջացած մասի հողը , ըստ այդմ հաշվե-լով , մասնավորապես պարզում են այն ժամանակը , վորին պատ-կանում են հաստ շերտերի տակ թաղված իրերը ։

Յերկրաբանությունը գտել է ուրիշ միջոցներ ևս վորո-շելու ժամանակը։ Այդ գործում օգնություն է հասնում նաև Նեղոսը , վորի առաջացրած հողի ամեն ծալքը մի տարեկան լի-նելով օգնում է վորոշելու ժամանակն այն նախապատմական մնացորդների, վորոնք թաղված են նրա տակ ։

Մ ա ր դ ո ւ յ ե ր և մ ա ն ժ ա մ ա ն ա կ ը յ ե ր կ ր ի վ ր ա

Այս հարցով զբաղվում և նրան լուծում են ավելի հնէա-բանությունը /պալեոնտոլոգիան/ և յերկրաբանությունը /գե-ոլոգիան /։

Հնէաբանությունն զբաղվում է օ ր գ ա ն ա կ ա ն կ յ ա ն ք ի մ ն ա ց ո ր դ ն ե ր ի ուսումնասիրությամբ, վորոնք պահպանվել են յերկրի , հողի կեղևի զանազան շեր-տերում. այս ուսումնասիրության շնորհիվն է , վոր հնարա-վոր է գտնել յերկրի յերեսի , նրա մակերևույթի կազմության պատմությունը բաժանել շ ր ջ ա ն ն ե ր ի /պերիոդների/: Հարկավ, այդ շրջանաբաժանումը կախված է այն փոփոխություն-ների , վորին յենթարկվել են այս և այլ ժամանակներում յերկրի վրա գոյություն ունեցող օրգանիզմները։ Փ ո փ ո-խ ո ւ թ յ ո ւ ն ա ս ե լ ո վ հասկացվում է այն կատարե-լագործումը , վորով ընդհանուր բնույթ կրող օրգանական աշխարհը հետզհետե զարգանալով , ավելի կատարյալ դառնա-

ւով, մոտենում է ներկայիս, մեր ժամանակի ավելերին։

Երբ մի վորոշ շրջանում գերակշռությունը պատկանում է ձկլորային և ֆաունային- բուսական և կենդանական այս կամ այն սեռին կամ ընտանիքին, այդ հանգամանքն այս կամ այն շրջանի համար ծառայում է իբրև ա ռ ա ն ձ ն ա հ ա տ կ ո ւ թ յ ա ն ն շ ա ն։ Հնագույն շրջանում գերակշռել է կենդանական և բուսական մի տեսակ խումբ, հետո նրան փոխարինել է մի ուրիշը և այլն, այսինքն յուրաքանչյուր շրջանին համապատասխանում է իր սեփական օրգանական կյանքը։

Շրջանի մեջ մտնող առանձին է պ ո խ ա ն ե ր ը կոչվում են կ ա զ մ ո ւ թ յ ո ւ ն - ֆ ո ր մ ա ց ի ա։ Ամեն մի կազմություն, ի բաց առյալ ամենահները իրեն բաղադրության մասսայի մեջ պահում է իրեն ժամանակից կենդանիների և բույսերի մնացորդները։ Մի շրջանի մյուսին անցնելու համար պահանջվում են երկար ժամանակ, քանի վոր փոփոխությունները կատարվում էին ամենայն հետևողականությամբ, առանց թռիչքների։

Ինչ վերաբերում է առաջին շրջանին, պետք է ասել, վոր նրանում օրգանական կյանքի արտահայտման միայն թույլ հետքեր են նկատվում և այն էլ միայն վերջին շերտերում։ Պետք է նկատել, սակայն, վոր շատ երկրաբաններ այդ հետքերը թվում են շատ կասկածելի։

Այն շրջանն է Ա զ ո ն յ ա ն /Ա - բացառ. մասնիկ-ան, ζῶον - կենդանի/- անկենդան, կենդանությունից զուրկ, մինչ կենդանական. այդ շատ հաստ շերտ է, վորը տեղատեղ հասնում է մինչև 30.000 մետրի։ Նրա մեջ գըտ-

Հնար է գտնել օրգանական կյանքի հետքեր. երբեմն նկա-տվում են ամենապարզ կենդանիների նշաններ ածխա-դրոշմված ձևով ։

Երկրորդ շրջանն է՝ Պ ա լ ե ո զ ո յ ա ն /Παλαιός - հին/ - հնակենդանական, երբ նկատելի կերպով զարգանում է օրգանական կյանքը ։

Երրորդ՝ Մ ե զ ո զ ո յ ա ն /μέσος - միջին/ - միջին կենդանական շրջան. երևում են սողունները, ապա թռչունները և կաթնասունները ։

Չորրորդ՝ Կ ե ն ո զ ո յ ա ն կամ Ն ե ո զ ո յ ա ն /Καινός կամ Νέος - նոր/ - նոր կենդանական շրջան, կյանքն ավելի է զարգացած. Այս շրջանում երևում է մարդը ։

Երկրաբանությունը հիմնված է այն դրության վրա, որ քանի հին են օրգանիզմները, այնքան նրա պարզ են, քանի նոր են (այնքան բարդ են. Հին այն է՝) այն շերտերը որոնց մեջ պահվում են պարզ օրգանիզմներ, համարվում են ավելի հին, քան նրանք, որոնց միջի օրգանիզմներն ավելի բարդ են ։

Մարդը երևան եկավ Թիլուրից հետո, չորրորդ շրջանի դիլլուվյալ /նախաառուցային/ կազմության ժամանակ, վերջին ժամանակներս ավելի և ավելի ամրանում է այն թեորյան, որ մարդն ապրում էր դեռ երրորդ շրջանում ։

/Երկրաժամանակյան ձևերի տախտակներից 3-րդը ներկայացնում է ըստ կենդանական կյանքի զարգացման, բաժանելով այն չորս էպոխաների։ Այստեղ Ադոնյանը ավելացնում է զուրա-առաջինը հնակենդանական է, իսկ չորրորդը՝ նորագույնը/։

ԵՐԱՆՆԵՐԻ ՑԱՆՑԱԿ Ա.

Երաներ	Կազմավորություններ		Մարդ	Կաթնասուններ	Թռչուններ	Սողուններ	Ձկներ	Անողնաշարավորներ, փափկամարմիններ
Դ. Կենոզոյան-նոր կենդանա-կան	Ալլուվիում	Մարդ						
	Դիլլուվի	Առաջին մարդը կաթնասուններ						
Գ. Մեզոզոյան-միջին կենդա-նական		կաթնասուններ առաջին թռչուններ մեծ տարածում սողունների						
Բ. Պալեոզո-յան-հնագույն կենդա-նական		առաջին սողունները և երկկենցաղները						
		անողնաշ-րի բազմաթ. տեսակներ շատ ձկներ						
		անողնաշարավոր փափկամարմին կենդ. առաջին ձկներ						
Դ. Ազոյան-անկենդան		Առաջին, դեռ կասկածելի հետքեր օրգանական կյանքի						

ԵՐՁԱՆՆԵՐԻ ՑԱՆՑԱԿ Բ.

ժամանակաշրջաններ /էպոխաներ/	սիստեմներ կամ կազմություններ	ողնաշարավոր կենդանիներ	անողնաշարավոր կենդանիներ
Դ. Չորրորդ կամ մարդածնական դիլլյուվալ, նորագույն	1. Ներկայիս 3. յետսառուցային- 2. սառուցային- (ալլյուվիում). 1. նախա-(դիլլյուվիում)-սառցային-	Մարդ	
Գ. Երրորդ կամ կենոզոյան / նոր կենդ./		փեղջերու / /կնճթավոր կենդ./ կաթնասուններ /ապիկր - -զեռասիկին /	
Բ. Երկրորդ կամ մեզոզոյան / միջին կենդ./		առաջին թռչուններ թռչնամողեսներ մողեսներ մեծ զարգացում միջատների /ձկներ/	
Ա. Առաջին կամ Պալեոզոյան /հնակենդան./		ձկներ	սողուններ ը և յերկակենցաղներ փափկամարմին կենդ.
Արխեյան-անկենդան		կրիստալներ Բյուրեղացյալ հանքեր	

Երկրաբանությունը վկայում է, որ սառցային շրջանում Եվրոպայում բարեխառնության ցածրացում, անկումն է տեղի ունեցել, մանավանդ նրա հյուսիսային մասում, որը և ամբողջովին ծածկվել է սառույցով: Գերմանական ծովը, Սկանդինավյան թերակղզին, ամբողջ Անգլիան, Հոլլանդիան մինչև Բեռլին, այժմյան Գերմանիայի հյուս. արևմտյան մասը, նրա ամբողջ հյուս.արևելյան ափը և Ռուսիայի ամբողջ հս.արևմուտքը, Ֆինլանդիան և նույն իսկ միջին Ռուսիան: Այս ընդարձակ Եվրոպական երկրները, Բալթիկ և Հյուսիսային ծովերը՝ թաղվում էին այն ժամանակ սառույցի հսկայական ծածկույթի տակ[1].

Առաջ կարծում էին, որ սառցման համար անհրաժեշտ էր մեծ ցուրտ, սառնամանիք, բայց Շարլ Մարտենի և Ցենդալի ուսումնասիրությունները ցույց տվին, որ մեծ ցուրտը խանգարում է սառույցներ կազմվելուն. այդ բանի համար բավական է բարեխառնությունը իջնի մինչև 2-3 աստիճանի, միայն թե միաժամանակ անհրաժեշտ է խոնավություն:

Սառցային շրջանից հետո կլիման Եվրոպայում տաքանում է. կազմվում են լճեր, վարար գետեր, մարգագետիններ, անտառներ. հողն սկսում է ընդունել ներկայիս ձևը, տեսքը:

Չորրորդ շրջանի սկզբում Եվրոպայում երևացել են հետևյալ կենդանիները՝ այրի արջ, այրի բորենի, այրի վագր և առյուծ, խիտ մազոտ ռնգեղջյուր, մամոնտ, յեղջերու,

---

1. Տես քարտեզը Նեգերլեյնի աշխատության վերջում:

հսկայական մեծության ջեղջյուրներով, հրաբխային ջեռ-ջերոն[1] ։

Մարդը այդ սառուցային տարածության վրա անկարող եր ապրել, ահա թե ինչու Գերմանիան և մյուս սառած յերկիրները համեմատաբար աղքատ են սառուցյալ շրջանի մարդու հետքերով, քան որ՝ Ֆրանսիան, վորի մի փոքրիկ մասն եր միայն սառույցի տակ ։

ՔԱՐԻ ԴԱՐ

Քարե գործիքների տարածման շրջանը․– Սերբ վոր պարզվեց քարե գործիքների նշանակությունը և սկսեցին նրանց վորոնել և հավաքել, պարզվեց, վոր նրանք գտնվում են ամեն տեղ. ասել է թե մարդկությունն իր ծաղացա-կրթությունն անցել է քարե կուլտուրայով, վորը մինչև այժմ էլ դեռ պահվում է մի քանի (վայրենի) ժողովուրդների մեջ ։

Անկասկած է, վոր քարե գործիքների շրջանում կլինեին գործիքներ նաև վոսկորից, փայտից՝ բայց նրանք չեն պահպանվել ։ Մի քանի գիտնականներ փորձեցին նույնիսկ քարե դարն անվանել նախամետաղյան, բայց այդ անումին ընդունելություն չգտավ ։

Քարե գործիքներ գտնվել են Ճապոնիայում, Չինաստանում, Հնդկաստանում, Աֆրիկայում, Փ․Ասիայում, Եգիպ-

---

1. Այս կենդանիների նկարները տես՝ Նկարներն եջ 21-24.

տոսում, Վորաելի ցանկելն ունի շատ մեծ նշանակություն Վարակման կարող է ժամանակագրության ոգնել, շնորհիվ այն բանի, Վոր Նեղոսը յուրաքանչյուր տարի որոշ մի շերտ է հանում–ողողացնում, Վորոնց քանակությամբ կարելի էր Վորոշել, թե երբ է քարե գործիքն ընկել այս կամ այնը: Նրանց գտնված են ամենուրեք Եվրոպայում, մեծ տարածում են ունեցել նաև Աֆրիկայում, ինչ-պես և Ավստրալիայում :

Աշխարհության արժանի են այն հանգամանքը, Վոր քարե գործիքների մասին հիշողություն, երբև մնացորդ քարե դարի՝ շատ երկար շարունակվեց քաղաքակրթված ժողովուրդների մեջ: Այսպես օրինակ՝ հռ-ոմեյա—ցիների մոտ զոհերը զոհելու խաչը պետք է մորթեյին սեպաձև քարե դանակով: Հռոմ. պաշտպանության աստվածության /Dea Dia/ տաճարի մեջ երկաթե մացնելը համարվում էր սրբապղծություն և մաքրվում էր միայն Վորոշ արարողություններ կատարելուց հետո: հուշտու-թաների հաջորդականության հետաքրքիր մնացորդ է այն, Վոր Flamen Dialis քուրմը /Յուպիտերի քուրմը/ չէր կարող ածելել երկաթե ածելիով, այլ միայն պղնձե, հաճախ էր պատահում, Վոր կրոնական արարողությունների միջոցին հրդուկը թափում էին Վող թե մետաղե, այլ անպտանց կամե տեղերից :

Վայրենիների կենցաղի ուսումնասիրությունը հնարավորություն տվեց գիտնականներին պարզել ու հասկանալ այս կամ այն քարե գործիքի ինչ լինելը, նրա նշանակությունը, քանի Վոր մի շարք Վայրենի ցեղեր, Վորոնց

դեռ կա անձնավորի և մեռածը , այդ խնդրում ասլիս են ըն-
կալար ընդհանրություն։ Այս ասպարեզում շատ աշխատանք
թողեց Տեյլորը /Taylor, A civilisation primitive/,
որը ունեցավ շատ հետևորդներ։

Մարդն ինքնույն հավատում որոշ գործեր չէինել.
այդ ինչու բան չէր նախամարդու համար։ Սկզբում նա ազատ-
վում էր տառապանքից այն ձևով , ինչպես որ զգում
էր նրանց բնության մեջ՝ մեղմացնելու / մասնավորապես ձեռնե-
րուն , արևի մեռած ալիք/, փայլը, ձայնը։ Հետո արդեն, հե-
տզհետե , նա սկսեց համարել նրա իր պաշտպաններին։
Սկզբնական համոզմունքները շատ են պարզ, համարյա։ Մարդը
կարծում էր ավելորդ մասերը միայն, որոնց խառ-
նում էին իրեն այդ գործերը ձևացում բանեցնելու, ուստի
այդ որինակ գործիքները , շատ հետոյին տարբերություն ու-
նենալով որոշ բնական սեռից՝ մեծ զորությամբ և խնայ-
վում նրա մարդու ձեռագործ լինելը ։

Բայց մեզ մինչ հասած պրիմիտիվ գործիքները, կենդա-
նիներ , որ նրա ունեին մի ընդհանուր բնույթ, որը պատա-
հական . և մենք կենդանիներ , որ նրա կարող մասերի
մեջ որոշ պետք է։ Գործիքները չէին էին որոշ ուժ-
ղություն և բոլոր ժողովուրդների մեջ միակերպ. ասել է
թե , մ ա ր դ կ ո ւ թ յ ա ն   զ ա ր գ ա ց ո ւ մ ն
ա մ ե ն ո ւ ր ե ք   ը ն թ ա ց ե լ   է   մ ի ա կ ե ր պ
օ ր ե ն ք ն ե ր ո վ ։

Սկզբում շատ առարկաների ավելորդ մասերն էին կա-
տրում, ապա կոպտությունը կատարվում էր բոլոր կողմերից և
վերջապես մարդիկ սկսեցին չինել համաչափություն, որը շատ

կարևորն մի կողմն կարող, ուսի ձևերը առանձնացնելու համար։

Թե ինչու մարդիկ ամենուրեք միևնույն եղանակով են մշակել քարը, այդ բացատրվում է նրանով, որ քարի հանքերն իրենց կարող որոնցները ունեին կառուցվածքը․ փոխել այդ՝ մարդը չէր կարող և նա ինքն այդ հանգամանքից էր օգտվում իր նպատակների համար։

Քարե գործիքների մշակումի հիման վրա քարի դարը բաժանվում է երկու շրջանի՝ հ ն ա գ ո ւ յ ն ը՝ պ ա լ ե ո լ ի թ - հ ի ն ք ա ր ի դար /παλαιός -հին և λίθος - քար/, երբ շինվում էին կոպտաձև կամ նշաձև գործիքներ, իսկ երկրորդ շրջանը՝ ն ե ո լ ի թ - ն ո ր ք ա ր ի դար / νέος -նոր/ երբ մարդը սովորեց հղկել իր գործիքները։ Հղկելը դժվար բան էր և մենք տեսնում ենք, որ այդ շրջանի սկզբում հղկումը մասնակի կերպով էր կատարվում, այն է հղկվում էր գործիքի ամենակարևոր մասը միայն, որը բերանը։ Մի շրջանից մյուսին անցնելը կատարվել է ոչ թե մի անգամից, այլ հետզհետե, աստիճանաբար․ և մշակումն ունի իր զարգացման աստիճանները։

Պ ա լ ե ո լ ի թ   շ ր ջ ա ն

Գործիքները շինվում էին զանազան տեսակի քարահանքերից - կայծքարից, կվարցաքարից /кварц/, ագաթից/ ագ-գար/, հասպիսից / яшма /, եղջրաքարից / роговик /, ապակեքարից /„կավաղարիկ”, „սև ապակի”, обсидиан/։ Քարե գործիքների մշակման համար մարդն ամենից շատ և մանավանդ սկզբնական շրջանում՝ օգտվել է կայծքարից, կվարցե-

ու այդ նյութը շատ հաճախ է պատահում , կալիֆորնիայի չոր- տերում համարյա ամենուրեք. և բացի այդ, նա հում, նոր բացված միջուկին շատ հեշտ է կերպավում փափկության պատ- ճառով, բայց օդի մեջ պնդանում է ։ Նրա առավելությունը նաև կայանում է նրանում , որ նա կոտրվում է ծալերով, ունի և տալիս է շատ նուրբ և սուր- կտրող շեղբեր ։

Վերցնելով առհասարակ հավասարակշռված և ունեցող քարի կտոր ,մի վարժ կոշտ առարկայով խփում էին նրա կողքե- րա յան մասերին, կողերին, ծայրերին, որով առաջանում էին բազմանկյունանման սուր-սուր կտորներ և միատեսակ քա- րին տրվում էր ցանկացած ձևը։ Այդ քարն ըստ էր առավել այն հատկությունն ունի , որ կոտրատվելով՝ միջուկում մը- նում է մի մասը մ ի ջ ո ւ կ ը, որին այնուհետ չեր հու- նի և այդպես հեշտությամբ էլ կտրվում. դա կոնաձև մի- ջուկն է , որ գիտության մեջ ն ու կ լ ե ո ւ ս / Nucleus / անունն է կրում[1] ։ Այն դեպքում, երբ մեծ քանակությամբ նուկլեուսներ են գտնված, նախ- մարդը պատրաստելիս է լեզել իր գործիքները, այդ տ ե ղ ե ր ը ն ր ա գ ո ր ծ ա ր ա ն ն ե ր ն ե ն և ուրեմն մ ա ր դ կ ո ւ թ յ ա ն ա ռ ա ջ ի ն , ս կ զ բ ն ա կ ա ն գ ո ր ծ ա ր ա ն ն ե ր ը ։

Քարից ընկած սրածայր կտորները նույնպես անպետք չէին նախամարդու համար. նա նրա ամրացնում էր մեր- կար փայտի ծայրին և նրանով որսում կենդանիներին . այդ կտորները նիզակների և նետերի ծայրերի-սլաքների

---

1. Նկարը տես Նիդերլե էջ 60, Ֆիգուրա–21.

այդ գործիքները ։ Ձմեռից դժվարը փայտը, ծառը կտրելն էր ։ Թուրք կացինով շատ է դժվար կտրել ծառն ուղղահա-յաը, այլ միայն կարելի էր հորիզոնական, նրա մերկայ-ությամբը, կամ թեք կերպով. Կտրվածքը լինում էր ծուռ ու մուռ , անհարթ. Ծիեռիայի կիսավայրենի ցեղերի չեն-ցերի կտրված փայտերն առաջին անգամ տեսնելով ռուս կա-զակները , այսպես բնորոշեցին՝ „կարծես ատամով լինին կրծած'' ։

Ծերբվեր մեծ քանակությամբ քարե գործիքներ հավաք-վեցին՝ կարիք զգացվեց դասավորման- կլասիֆիկացիայի ենթարկելու այդ նյութը։ Առաջինն էր սիստեմն առաջար-կեց Էդ. Լարտեն /Lartet /։ Քանի որ կտրելու յե-ղանակով չէին գործիքները զանազանել են տարբեր կենդանի-ների ոսկորների հետ , ուստի Լարտեն այն կարծիքը հայտնեց , որ ամեն մի շրջանի համապատասխանում է հատկապես որոշ տեսակի կենդանի. և դրա համար առաջար-կեց գործիքները բաժանել ըստ այդ կենդանիների, այսպես՝ 1. քարայրի արջի շրջան, 2. մամոնտի շրջան, 3. հյուսիսա-յին եղջերուի շրջան ։

Այդ կլասիֆիկացիայի դեմ բողոքեց հնագետների շկո-լան Մորտիլյեի գլխավորությամբ, որը գտնում էր, որը գտնում էր , թե կլասիֆիկացումը պետք է լինի գործիքների արտաքին տեսքի հիման վրա ։ Գործիքները նա բաժանում է հինգ շրջանի, բայց նրա կլասիֆիկացիան հիմնված է ամ-բողջովին ֆրանսիայում արված գյուտերի վրա և միմիայն այդ երկրին է վերաբերում , ուստի կանգ չառնենք նրա վրա . ասենք միայն ,որ այս դասավորման մեջ նույնպե-

ուսը շատ է կոպիտ․ գործիքների մեջ առաջին տեղն է բռ-նում , իբրև ամենանախնական՝ նշաձև կամ ձվաձև գործիք:

, Հորը մի կողմով հեղհեղ հատատնում է , իսկ մյուսով ընդհակառակը՝ նեղանում. որանից, իբրև սկզբնական ձևից-նախատիպից են առաջացել աստիճանաբար զարգանալով՝ մյուս բոլոր գործիքները , սլաքները և այլն:

Այժմ անցնենք մի շատ կարևոր կուլտուրական յերևույթի , վորն այնքան մեծ օգուտներ է տվել մարդկությանն կուլտուրային : Այդ կ ր ա կ ն է : Դեռ քարե փուլում մարդը կարողացավ նրան գտնել-ստանալ և օգտագործել իր կարիքների համար: Այդ բանում յերևաց մարդու գլխավոր առավելությունը և տարբերությունը կենդանիներից. Մարդը վոչ միայն համարձակվում եր, այլ և աշխատում եր հպատակեցնել այն իրեն : Դիտողությունները և փորձերը տնելու ընդունակությունը ուժեղ սահման է դնում մարդու և կենդանիների մեջ: Կապիկները, օրինակ, սիրում են տաքանալ կրակի մոտ, բայց նրան առաջացնել և պահել չգիտեն, չեն կարողանում: Մի քանի կենդանիներ նույն իսկ վախենում են կրակից , և մարդը իր այդ դիշատիչ թշնամիներից ազատվելու համար շատ անգամ դիմում եր այդ միջոցին -կրակ եր վառում: Վոչ մի հիշատակություն չկա այնպիսի մի ժողովրդի մասին , վորն օգտվելիս չլիներ կրակից :

Կրակի գյուտի մասին կարող են լինել միայն յենթադրություններ :

Այսպես, վոմանք ասում են, վոր մարդը կայծակի միջոցով ստացավ կրակը - դրա դեմ առարկեց Պեշելը. Նրա ասելով կայծակի կրակն այնքան է ահարկու մարդու համար, վոր

նա վախենալով նրանից անկարող էր ծառայեցնել նրան իր նպատակներին. սակայն այս տարբերության դեմ խոսում է այն փաստը, որ համարյա բոլոր ժողովուրդները կրակը համարում են երկնային ծագում ունեցող: Այդ ավանդությունը, կրակը երկնքից փախցնելու մասին, գեղեցիկ կերպով իր արտացոլումն է ունեցել հունական դիցաբանության մեջ Պրոմեթեոսի մասին. Նույնն է և Վրաց Ամիրանը, որը ըստ երևույթին, հնուց կպած է լինի հայ դիցաբանության և վեպի Մհեր-Մհերին /Ամիրան // Մհեր/:

Մատնացույց անենք կ ր ա կ ա ռ ա ջ ա ց ն ե լ ու մի քանի շատ հավանական և սաստիկ դյուրին միջոցների վրա: Այսպես, մարդը կարող էր կրակ ստանալ հ ր ա բ ու խ ն ե ր ի ց, լ ա վ ա յ ի ց, ինչպես նաև քարե գործիքներ շինելու միջոցին, երբ բնական կրակներից կ ա յ ծ ե ր են առաջանում: Ընդհանրապես ամենահասարակ ձևը կրակ ստանալու՝ շ փ ո ւ մ ն է: Այդ բանին կարելի էր հասնել փայտե գործիքներ շինելու միջոցին: Այս միջոցը հայտնի էր բոլոր ժողովուրդներին, երկրագնդի բոլոր մասերում և դրա համար անհրաժեշտ նյութը -գործիքները միատեսակ են թե հին և թե նոր աշխարհում՝ թե Ասիայում և թե Ամերիկայում: Այդ գործիքը մի հասարակ ձող է, որն արագությամբ պտտվում է փայտի տախտակի վրա շինած փոսիկի մեջ և դրանից առաջանում է կրակ: Այդ գործիքը տարբեր ժողովուրդների մոտ կատարելագործվեց միմիայն մանրամասնությունների վերաբերմամբ-պտտվելը կատարվում էր կամ ձեռքով կամ կապի /բամենի/ միջոցով, իսկ իր էությամբ նա

միատեսակ է ամեն տեղ[1]։

Նկարագրած յեղանակով, այնէ՝ շփման միջոցով կրակ ստանալու հնության մասին վկայում են ավանդությունները և սովորությունները ։ Հռոմեացոց մոտ յերբեք Վեստայի կրակը հանգչում եր, զոհերը նորոգում եյին կրակը շփման միջոցով, վորի համար նրանք ոգտվում եյին վորոշ պտղատու ծառերից։ Գերմանացիք նույնպես սրբազան կրակն ստանում եյին յերկու տախտակի շփման միջոցով։ Հնդկաստանում Բրամինի զոհերը արշալույսին հանում եյին սրբազան կրակը դարձյալ շփելով, յերբ առհասարակ գործ եր ածվում բանը։

Թեև կրակ անելու միջոցն այսպես պարզ ու հասարակ է, սակայն նա դարձյալ դժվարություն է ներկայացնում , ուստի և անհրաժեշտ եր կրակը պահել , հսկել վոր նա չհանգչի, չմարի ։ Այս սրանից է , վոր առաջացավ սրբազան կրակի կուլտը—պաշտամունքը։ Կրակը պահելու համար նշանակվում եյին հատուկ մարդիկ։ Կրակը զոհաբերությանց համար դարձավ անհրաժեշտություն ։

Կուկը ծանոթացրեց այն միջոցի հետ, վորով մեր ժամանակի Ավստրալիացիք կրակ եյին ստանում. Նրանք վերցնում եյին յերկու կտոր չորացած, բայց փափուկ տեսակի փայտ, վորոնցից մեկը մի ձողիկ է 8-9 մատնաչափ յերկ., իսկ մյուսը տափակ. Այդ յերկարաձև փայտի մի ծայրը սրացնում են և այդ ծայրը դնելով յերկրորդ կտորի վրա՝ յերկու ձեռքով արագորեն պտտեցնում . յերկու բոպեյում կրակն արդեն պատրաստ է լինում, վորը վարպետորեն իսկույն բոցավառում են ։

Կրակը վայրենու համար մի ինչ վոր կենդանի և հավիտենական ուժ է հանդիսանում։ Կրակի պաշտամունքը մինչ այս

---

1. Նկարները տես Լիպպերտ եջ 53, 56-7 .

եւ մնում է դեռ մի քանի ժողովուրդների մոտ ։

Ցեղերը Բուդդայականները մասին Մոնղոլիա, նույն ի-րենց վարդապետության մեջ մարդուն արգելում կրակի սատկա-ցուցյունը և շամանական կրակապաշտության մնացորդին։ Ներգերչների մոտ մեկ այժմ էլ դեռ կինը մտնելով Ներսույի /Ալաշարտ, Վրաստ/ մեջ՝ բարևում է օջախին, խոնարհվում նրա առաջ և կաթ կամ յուղ է   ցանում կրակի վրա։ Հնդկական վեդաներում կենդանություններ կան է պաշտել կրակինը. մի ատն / բաստա./ մեջ ասված է, որ կրակը մեր գեն կերպա-կրում է մարդուն՝ ծառայելով նրան իբրև սնունդ և սեռա-կալության միջոց։ Պարսիկները դարեր շարունակ կրակն են՝ պաշտում. Մովդեսյան կրանը՝ մեկ մոտ Օջախը սուրբ ։

Կրակի հայտանուցքային ունեցավ պալեոլիթ շրջանում ։ Մոնղոլ և այլ հեղինակների վկայությունների մինչև միայն պահ-նելիս է նաև ամռանը ։

Պալեոլիթ շրջանի վերջում մարդը սովորեց կավից ամաններ շինել։ Ամէ սկսում է նրանից, որ այդ շրջանի պատկանող մի քանի գյուղերի շարքում գտնվել են կավից նաև կավե ամանների կտորներ ։

Ինչպես մարդն իր կարիքների համար առատորեն օգ-տվում էր զանազան նյութերից, որինակ՝ կճեպներ /PA-КОВИНЫ/, կենդանիներ և մարդու ոսկոր, ընկույզի և այլ նման բույսերի կեղևներ՝ ծառայում էին նրա համար իբր զանազան ամաններ. և ուշադրության այն է, որ կավե ամանի-ների իրենց ձևով հիշեցնում են մարդու գանգը շատ ավել, քան ընկած շրջանների հասակով[1]։

---

1. Արվանները ամբողջերը էջ 62, 67, 165.

Հայտնի են, որ շատ ժողովուրդների մոտ մարդու գան-գերը գործ էին ածում իբրև ըմպանակներ։ Այս դեպքում, ավստրալացիք, գանգի ներքևի մասը սղոցվում էր և վերցնելով գանգատուփը հրատանքի էր կարերովը՝ նրան կապում էին կա-շվով կամ մետաղով։ Ըստ Հերոդոտի տեղեկության՝ Սկյութա-ցիք ունեին այդպիսի բաժակներ, որոնց պատում էին ոս-կով։

Կավե ամանների նախնական ձևը — դուրս ընկած հատա-կով, գործածությունը մեծ շատ երկար մնաց։ Սրբազան անոթները շատ են հայտնաբերված, որովհետև նրա վրա էին պատրաստվում, փռում էին և հողի խոնավության հետ ծծմանում. մի քանի հնագետներ նույն իսկ կարծում են, որ նրա հենակների համար բավականին անհրաժեշտ էին։

Մինչև այժմ դեռ բոլորովին պարզված չէ թե ինչ ձևա-կով էին պատրաստում սկզբնական անոթները կավից։ Շատ հավանական է, որ աշխատողների-կողովագործների հայտնությունը հավանական է, որոնց կարող էին կրակի ազդեցությամբ հեշտ մար-վելու մարդու փորձնական միջոց ծառայել կավից /հողից/ շինել նոր անոթներ։ Կողովագործի անոթին կարելի լիներ ավե-լացնել ձևը և նույն ձևը պահպանել նաև այրելու միջո-ցին՝ մարդն ազատվում էր քուրայից։ Նախնական ձևի ա-մանների վրա մնացել են երկար զոլեր, հետքերի նման հյուսվածքի այն քուրայի, որոնցով նախամարդը փաթաթել և պատրաստել անոթը[1]։ Դրա հետ այդ հանգամանքը մար-դուն առիթ լինի ավելի անոթների վրա անել զանազան զար-դարանքներ։

1. Նկարը տես Լիպպերտ եջ 63

Այդ արհեստը կոչվում է կ ա վ ա գ ո ր ծ ո ւ թ - յ ո ւ ն – բ ր ո ւ տ ո ւ թ յ ո ւ ն, իսկ եթե խոսքը վերաբերում է նրա բարձր աստիճանին, երբ կավի մշակման մեջ արտահայտվում է բարձր արվեստ, այն ժամանակ կոչվում է կ ե ր ա մ ի կ ա :

Շինարարության գործում, սկզբնական շրջանում, կավը գործ էին ածում հում դրությամբ, առանց թրծելու-այրե-լու. Նրանով սվաղում էին իրենց բնակարանները պաշտպան-վելու համար ցրտից, քամուց, անձրևից:

Կավը գտնվում է ամենուրեք և բացի այդ, լինելով հողի վերին շերտերում աննշան խորության վրա՝ շատ հեշտ է հանվում: Կավի հետ համեմատած մյուս բոլոր օգտակար հան-քերը շատ ավելի դժվար են ձեռք բերվում :

Իր քիմիական բաղադրությամբ կավը բավականին տարբեր տ ե ս ա կ ն ե ր ունի, բայց նրա հիմնական տարբերը կազ-մում են կավահողի ջրային սիլիկատը /silicate -կայ-ծաքարատ/, կամ կավահողի, կայծքարային հողի և ջրի քիմի-ական խառնուրդն է :

Սովորական հողի համեմատությամբ կավն ունի հետևյալ առավելությունները: Նրանով ջուր չի անցնում, թեև շատ հեշտությամբ ծծում է ջուրը և այդպիսով պինդ խմորի նմա-ման է դառնում. մի տեսակի կավը ջուրը ծծում է ավելի ուժեղ՝ քան մյուսը : Ջրի մեջ կավը չի լուծվում :

Կավի գործածումը հիմնված է նրա հետևյալ հ ա տ - կ ո ւ թ յ ո ւ ն ն ե ր ի վրա.

տ. նախ՝ վոր նա ընդունում է և պահում այն ձևը, վոր նրան տալիս են. այդ հատկությունը կոչվում է թ ա ն ձ- ր ա ց ո ւ մ , ա ր ձ ա ն ա գ ո ր ծ ա կ ա ն /пластич-ность, пластика ռուս. արձանագործություն/.

և այս – ամրության ազդեցություններից Հուրը գոլորշիա-նալու հետևանքով, կավը խառնում է, պնդանում և այնու-հետև ջրից այլ ևս չի տարրալուծվում՝ թրջվելու ժամանակ կավե առարկան փոքրանում է, մի մասով ն ս տ ո ւ մ /«մեր նստել»/. այդ նստումը յերբեմն հասնում է ամ-բողջի $^1/_5$-ին:

Կավը մաքուր դրությամբ շատ քիչ է պատահում, այսին-քն, ճիշտ բաղադրության հետ կավն ունենում է նաև ու-րիշ խառնուրդ. շատ սովորական խառնուրդը ա վ ա զ ն է, վոր կվարցի /արձագարի/ փոքր հատիկներից է կազմված: Այսպիսի խառնուրդը լվացման միջոցով կարելի յե մաքրել, բայց այն հանգամանքը կա, վոր կավի խառցման դրությունը /արձանագործության ընդունակությունը/ պակասում է ավա-զի ներկայությամբ, ուստի յերբ կարևոր է քիչ խառցում ունենալ, այն ժամանակ նույն իսկ ավելացնում են նոր ավազ և այդ ձևացում [illegible], նստում. հակառակ դեպքում, այսինքն յերբ բացակայում է ավազը, կավը չի դիմանում մեծ բարե-խառնության և հալվում է:

Մյուս խառնուրդն ա ծ խ ա թ թ վ ո ւ փ ա յ ի ն կ ի ր ն է. սրա ներկայությունը նույնպե՞ս քչացնում է կավի խառցում– թանձրացումը:

Այն կավը, վոր ամենաբարձր ջերմության ժամանակ չի հալվում՝ կոչվում է հ ա կ ա հ ր ա յ ի ն /огнеупорный/.

այդպիսին շատ թանկ է գնահատվում տեխնիկայի մեջ և գործածվում է կաղապարներ, ձևեր շինելու համար: Զանազան տեսակի կավեր իրար հետ խառնելով, նույնպես կարողանում են ստանալ ցանկացած տեսակը, որով մեկի պակասությունը ծածկվում է մյուսի առավելությամբ. կամ թե նրա հետ խառնում են այս կամ այն հանքը:

Գ ո ւ յ ն ե ր ը. Երկաթի հրային թթվածնային /закись-окись/ ազդեցության տակ կավը դառնում է դեղնակարմրավուն և այդ ժամանակ կավը կոչվում է երկա-կարմիր թավաթար: Կավի բոլոր տեսակները, որոնց մեջ թեկուզ աննշան երկաթի թթվածնակ լինի՝ թրծելու միջոցին ստանում են կարմիր գույն: Մյուս բոլոր գույները նույնպես կախված են այն նյութերից /կալի, նատրիոն, մագնի, մարգանեց ևն/, որոնց մեջ նա գտնվում է: Այս խառնուրդների ազդեցության տակ գույները լինում են շատ բազմազան:

Հ ա խ ճ ա պ ա կ ը — Փայլանը և ջնարակը՝ երկար ժամանակ գործ չէին ածվում. Հին աշխարհին հայտնի չեն այդպիսի գործեր. ըստ երևույթին հախճապակը երևաց շատ ուշ: Խոր հնության հայտնի չեն նաև կոչ փ ա յ լ ա ն ն ե ր ը ճենապակը /полива/ և կոչ. ա պ ա կ ե ն մ ա ն փ ա յ լ ը /глазурь/ -ապակեններից/ հնության ընդունված է համնական փայլաններից համարել ենք, որոնցից այժմ չեն կարողանում պատրաստել, որովհետև կորած է նրա գաղտնիքը:

Սկզբնական միջոցը, որով մարդն սկսեց այս կամ այն գունավորումը տալ ամանին կամ փայլաններին, ըստ երևույթին պատահաբար է հայտնվել նրան. Հավանաբար աղային նյութերի ազդեցության տակ ամանների վրա առաջացած խավ-

մըղանցներից ։ Հայելային փայլն անոթների վրա ստաց-վում է զանազան հանքերից։ Փ ա յ լ ա ն ե ր կ ը հում դրությամբ քսվում է կամ գրվում առարկայի վրա և նրա հետ միասին թրծվում - այրվում կամ թե նախ թրծվում է առարկան և հետո միայն ծածկվում փայլաներկով և նորից դրվում կրակի վրա. այս երկրորդ թրծումը լինում է ավելի թույլ։ Վարպետները առավել ազնիվ փայլաներկ, գործ են ածում ոսկեգույն / օսօծօ / թթվուտ և մի քիչ էլ զառիկի / մեշյակ/ թթվուտ , ծարիրա-կապարային աղ /սուր-մա - արճիճ/ և երկաթի թթվածնուտ /ժանգը/ ։Մուգ նարըն-ջագույնի համար - ծարիրա-կապարային աղ և մարգանեցի ժանգը. կապույտի/երկնագույնի/ համար - անագային թըթ-վուտ, մեշյակային թթվուտ և պղնձի ժանգ ։

Բնական է, որ մարդը մի անգամից չի, որ հասավ այդ դրության. նրա առաջին քայլերն ավելի վաղ են ընկնում իրենց վրա աղոտ կավով և անհաջող թրծությամբ։ Ամենա-հին ժամանակի առարկաները կարելի չէ ձեռքով սեղմելով փշրել և կոտրվածներով տեսնել խառնուրդ ավազի կամ մի այլ նյութի ցանակը ։

Կավի վրա, երբ նա դեռ հում է, ճշտությամբ կա-րելի է ն կ ա ր ն ե ր ա ն ե լ ,նախշել,պճնել.և այդ հանգամանքն ազդարարեց մարդու կողմից զարդարելու իր անոթները։ Գեղեցիկի ձգտումը նկատվում է շատ հեռավոր ժամանակներից և այդ մենք ավելի լավ տեսնում ենք աման-ների վրա։ Սկզբնական զ ա ր դ ա ր ը - սովորաբար շատ է պարզ, հասարակ. այն անում էին փայտից ձողով անոթի դրսի կողմից սեղմելով , որի հետևանքով նրա

ներքի կողմում առաջանում էյին դուրս ընկած կետեր. դրա կողմից խ ո ռ ո չ ի կ ն ե ր ի և ունեյին, վորոնք ամբողջ գիծ էյին դառնում, վորոնցից 4–5 –ը միասին առանձին խմբեր էյին կազմում: Խոռոչիկների փոխարեն մերբեմն անում էյին թեթև կերպով ճ ա ն կ ռ վ ա ծ ն ե ր. այս տեսակի քանդակն ամենից հին է և շատ սովորականը: Փոքրիկ փոսիկներից կազմվեց ն ո ճ ի ա ն մ ա ն քանդակ, սորանից առաջացավ թ ո կ ա ն մ ա ն քանդակը: Շատ կիրառել են, վոր թոկն ինքը ագլելով ամանի վրա տալիս էր նույն տիպի քանդակի առաջանալուն: Ամենահասարակ միջոցը քանդակելու, այդ մ ե տ ո ւ ն ի ո վ ա ր ա ծ փ ո ս ի կ ն ե ր ն ե ն, վոր շատ մեծ տարածում ունեն հնումը. Նույնպես շատ տարածված քանդակ է այսպես կոչված մ ե ր կ ր ա չ ա փ ա կ ա ն ը, վոր կազմված է ուղիղ գծերից, վորոնց այս կամ այն կերպ դասավորումից ստացվում էր բ ա ր դ ք ա ն դ ա կ. Շատ արդեն նա դառնում է ա լ ի ք ա ն մ ա ն: Հնագույն տիպի քանդակներն այժմ շատ լավ հայտնի են, այնպես վոր շնորհություն առաջանալ չի կարող: Հասարակ քանդակը կարող էր առաջանալ տարբեր վայրերում մեկը մյուսից միանգամայն անկախ կերպով [1]:

„Ն ե ո լ ի թ'' շ ր ջ ա ն

Նախամարդը հետզհետե կատարելագործելով քարե գործիքների մշակումը և միաժամանակ ինքն էլ հառաջադիմելով նույն մշակման գործում՝ սովորեց նրանց հղկել: Մարդն սկսեց

---

1. Քանդակների նմուշները տես Ցուցակը – 165, 135, 87, 110, 150, 149, 129, 166
Գիտություն – 31
[illegible]

հեռացնել , զատել ավելորդ մասերը , ոչ միայն հատվածներ հավաքելով քարին, այլ նաև տաշելով նրան ... ենույն քնդանակով և նա գործիքի ծայրը սրում չէր քերում։ Միջագետքյան հղկումն , այսպիսով, մասնակի բնույթ էր կրում և տաշմանափոխվում էր միմիայն գործիքի բերանով։ Այնուհետև հղկումն սկսվեց տարածվել ավելի հեռուն։ Այսպիսի սուր բերանները հեշտ էր դրանել, սակայն դրա փչանում էին։ Հղկված գործիքներն այնպես խիստ են տարբերվում ճոչ հղկած , կոպտաելով , հարվածելով չինած գործիքներից, որ այդ հանգամանքն առիթ ավեց դորա շրջանը տարբերել „ Պալեոլիթ '' շրջանից. նրան անվանեցին „ Ն ե ո լ ի թ '' ։

Մի շրջանից մյուսին անցնելը , ինչպես, չի կատարվել մի անգամից. պրոցեսը սկսել է հնաղնեաւ և նույն իսկ մի քանի հնագետներ գտնում են անհրաժեշտ այդ երկու շըրջանների մեջ ունենալ երրորդ՝ „ անցողական " շրջան ։

Հղկման պրոցեսն այսպես էր. գործիքը կոպտավում, սրավում էր գետ. կոպիտ կերպով, հարվածներով. ապա ավելի նուրբ կերպով էր նույնն արվում՝ տաշվում. տաշվում էին մանր փոսիկներ և թմբիկներ, որոնք և հարթվում էին հղկման միջոցով։ Հղկումը կատարվում էր սրբել ու-քարերի՝ „ սրոցների'' օգնությամբ, որոնք գլխավորապես ավազաքարից են լինում։ Ինչպես և պետք էր սպասել , այն արհեստանոցներում , ուր կատարվում էր քարի հղկումը՝ գտնվել են մեծ քանակությամբ սրոց քարեր։ Այդ ուսերն աչք հանդիպանում են մ ա ր դ կ ո ւ թ յ ա ն գ ո ր ծ ա ր ա ն ն ե ր ը նեոլիթ շրջանում ։

Հղկման պրոցեսը դանդաղ է և գժվար, մանավանդ երբ

հետապնդվում էր գործիքի ծերի համաչափությունը-սիմ-մետրիան, որն այժմ արդեն կարող էր տանել ուղիղ եր-կրաչափական ձև[1]։

Նշանավոր ճամփորդ Միկլուխո-Մակլայ Ավստրալիայի կղզիներում-Պոլինեզիայում հավաքեց քարե գործիքների հավաքածու. այդ տեղի բնակչությունը դեռ վերջերս գըտ-նվում էր քարե գործիքների շրջանում. այնտեղ նա տե-սավ հղկման պրոցեսը։ Նրա պատմելով մի գործիքի հղկումը կատարվում էր ամբողջ սերունդներով. սկսում է պապը, շարունակում է հայրը, ավարտում է թոռը։ Շատ է դժվար նույնը պինդ հանքերի /նեֆրիտ, կայծքար ևն/ հղկումը։

Պալեոլիթ շրջանում գործիքները ամենից շատ պատ-րաստվում էին կ ա յ ծ ա ք ա ր ի ց, իսկ նեոլիթ շըր-ջանում արդեն կայծաքարը հազիվ է պատահում, քանի որ ն յ ո ւ թ ը զ գ ա լ ի կ ե ր պ ո վ շ ա տ ա-ց ա վ ։ Կայծքարից շինած գործիքները նեոլիթ շրջանում շատ փոքրեցին մշակման են ենթարկվում։ Մնացել են կայծ-քարից շինած ծայրեր նիզակի և նետերի համար, որոնց ունին կիսալուսնի ձև[2]. սղոցներ կան կայծքարից, որ դանակի ձև ունին, մի բերանով[3]։ Բայց եթե բերէք օրինակ կատարելության՝ այն ծայրերն են հենց ծառայող գործիքի էր, որոնց սուր մասը սղոցանման է. սա անշուշտ սղոցելու համար չէ, այլ ավելի ծանր վերք հասցնելու համար։

---

1. Նկարները տես՝ Նիժերլե-160,1, 158. Լիպպերտ-15. Ֆերրենս-19.

2.3. Նկարները տես Նիժերլե էջ 163.

Հետզհետե կատարելագործվելով քարե գործիքների մշակման մեջ, մարդը սովորեց նաև ծ ա կ ե լ ը, որ անում էր բ ո ւ ր ղ ո ւ ն ե լ ո վ։ Սկզբում նա կարողանում էր ծակել միայն փափուկ իրերը, քանի որ նա ավելի հեշտ էր. ապա միևնույն միջոցը գործադրեց նաև քարերի տախտակների վրա է բաց արած կայծքարը։ Պարզվում է, որ բուրղունելը սկզբում ամբողջական անցք չի բացել, այլ միայն խորացրել, փոս է առաջացրել, որովհետև գործիքն ամուր կպչել էր կոթին. այդպիսի գործիքներ պահվել են։

Բ ո ւ ր ղ ո ւ ն ե լ ո ւ պրոցեսն այսպես է պատկերացվում։ Կայծքարի յեռանկյունաձև կտորով պտտում էին գործիքի յերկու կողմից, որով ստացվում էին ձագարաձև կորվածքներ, որոնց ծայրերը հասնելով իրար բացվում էր անցքը։

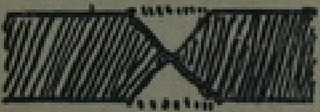

Այսպիսի շատ օրինակներ ունենք։ Այս միջոցն այն անհարմարությունն ուներ, որ հաճախ ձագարները չէին ծածկում իրար, որից և թեք անցք էր ստացվում։ Այն ժամանակ սկսեցին անցք բանալ ոչ թե կոնուսաձև գործիքով, այլ սովորական, մեջը դատարկված ոսկորով, որով կատարվում էր այդ գործը թրջած ավազի օգնությամբ։ Եթե վերցնենք այդպիսի գործիքի հատվածը, կտեսնենք այս պատկերը, ուր միջուկը ընկնում է հետո.

պահվել են չավարտված գործիքներ, որոնց վրա դեռ մնացած է միջուկը։

Անցքը շատ մեծ հարմարություն էր

մանավանդ կացինների և մուրճերի համար: Ինչպես մասը թող-
նում էին ավելի հաստ, որպեսզի չկոտրվի, թեև այդ շատ
դժվարացնում էր ծակելու գործը[1] ։Ծակելու միջոցին մարդը
զարդարում էր իր գործիքները նույն իսկ ն կ ա ր ն ե րով.
դրա առհասարակ լինում էին յոլՆ-ավոր ,որոն քարձ-
բաղոծ ։Այդ գործը հետզհետե մեծ կատարելության հասավ .
Մնացել են գործիքներ, որոնց վրա թե հասարակ արհեստի
արդյունք , այլ ուղղակի գեղարվեստական արտադրություն-
ներ են. դրա վրա քանդակված են կենդանիներ նկարներ:

Թեկողացի գիտնականները երկար ժամանակ չէին
ուզում հավատալ, որ այդպիսի գործիքները կարող էին
մշակվել առանց մետաղի օգնության. բայց, իհարկե, երբեմն
մարդն արդեն իր տրամադրության տակ ուներ մետաղը, նա
բավարարվում կարիք չուներ պատրաստելու քարե գործիքներ ,
որի վրա նա գործադրում էր՝ շատ մեծ աշխատանք և ժամանակն
առնում էր շատ թույլ, ամրությունից զուրկ առարկա:

Քարե գործիքներին ամեն բանով անցի յին ավելի բրոնզե
գործիքների առաջ և բրոնզի երևալովը, բնականաբար, քարը
վերացավ :

Կհարցնեք, թե քարե գործիքների հարվածից վոր չափի
արդյոք կարող էին վնասվել կենդանիները կամ կռվի ժամանակ
մարդիկ երբեմն այդ գործիքներն այնպես անկատար էին:
Գտնված են մարդոց և կենդանիների վոսկորներ, վորոնց մեջ
խրված են քարե համապատասխան գործիքները: Պատահել է, վոր
այդպիսի մեզանակով վիրավորված կենդանին շարունակել է
ապրել և այդ ժամանակ նրա մարմնի մեջ գտնված գործիքը

1. Նկարներ տես՝ Նեյգեբուր էջ 158,160-1. Լիպպերտ–13:

ճուրճն առաջացել են հողմի յալ մասեր:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ քարե գործիքներով մարդը կարող էր[2] բավարարել իր[1] առօրյա պահանջները, գործադրելով նրանց հանգերձ թե որսի և թե պաշտպանության ժամանակ:

Նեոլիթ շրջանում քարե գործիքներ պատրաստելու նյութը շատ ընդարձակվեց. մարդն սկսեց օգտագործել այնպիսի պինդ քարե տեսակներ, որոնք առաջ անգործադրելի էին մնում. կայծքարը դադարեց առաջնակարգ դեր խաղալուց: Գործածվող նյութ են դառնում կայծաքարային, հանքային, հրաբխածին տեսակներ՝ սֆերոսիդերիտ կամ կավային թերթաքար և դի-որիտներ, գրանիտային ոլանց /հղկաքար/ ոզավային/ սեր-պենտին/ գրանիտ, սիենիտ / siénite /, ծիրանաքար / porphyre /, լաբրադորաքար / labrador /, դաբազ / Диабаз /, բազալտ / basalt /, դոլոմիտ / dolomite /, կավային-ավազաքարային հղկաքար / кварцево-слюдистый сланец /, գնեյսաքար / gneiss /, դաշ-տային սպաթ / шпат / նեֆրիտ / ապակենման քարածին դաշտի, թափանցիկ-սրանից շինած գործիքները շատ հազա-գյուտ են և գեղեցիկ և ավելի սուր քան կայծաքար-շինելու ընդհանուր նույնն է. այսպիսի գործիքներ շատ են պատահում մեզ մոտ Կովկասում և մի քանիսը նույն իսկ մեծ չափերի են հասնում /մինչև 8 վերշոկի/, ժադեիտ / жадеит / կայծաքարային հղկաքար, յաշմա, աչառ, բաղկեդոնյան քար / садовая-жадеит /:

Դրա հետ միաժամանակ հետզհետե յերևում են նաև նոր տեսակի գործիքներ՝ կացիններ, բրիչներ, ...

փայտատներ, ակոսվոր գրեր, հատիկների ծեծիչ, սրեր, ներկար նիզակներ./Նկարն. Աղյուսակ –157/:

Վորքան մարդը հառաջադիմեց քարե գործիքների մշակման մեջ, այնքան ավելի զարգացավ նրա ճաշակը միաժամանակ գեղեցկացնելու այն:

Մեծ քանակությամբ ունենք, վոսկորից շինած, երբեմ մնացորդներ, վորոնց հիման վրա կարելի յե գաղափար կազմել նախնական գեղարվեստի մասին[1]: Վոսկրը ավելի լավ է պահվել, քան փայտը, վերջինս հնագույն ժամանակներից մեզ չի հասել, բայց մնացել է մեծ քանակությամբ և թերևս գտնվի ապագայում:

/Մեր յերկրում գտնվել է փայտե մի քանդակ, գե-ղարվեստական գործ-սայլ, վոր, դժբախտաբար, ան-կանոն գեղման պատճառով փշրանքների յե վերած-ված. պահվում է Ազգային Թանգարանում/:

Այսպիսով նախամարդը, չնայած իր դժվար կացության, ուշադրությունից բաց չի թողել բավարարել իր բնածին հա-կումներին դեպի գեղեցիկը: Այս հակումն ավելի նկատվում է զարդարանքների մեջ: Քարե դարում մենք պատահում ենք հ ո ւ լ ո ւ ն ք ն ե ր ի, վոր ոչ, մասամբ ձև ունին, շինված / սղոցով կտրած/ մեջը ծակ վոսկորներից, կամ ուղ-ղակի վոսկորի կտորներից. դարձյալ սղոցման միջոցով շի-նում էին նույն իսկ քարից[2]:

Կասկած չկա, վոր այնպիսի առարկան, ինչպիսին հուլունքն է, չէր հանդիսանում իբրև մի անհրաժեշտություն մարդու

---

1. Նկ. տես Յնորներ–26, Աղյուսակ–31, 19, 17, 63–65.

2. „ „ Աղյուսակ– 112, 169, 33.

ընտանեկան-կենսական պահանջների բավարարելու, այլ ուրիշ պահանջների իրեն զարդարելու համար միայն։ Զարդարվում էին ոչ միայն այդպիսի իրերով, այլև կենդանիների ատամներով, որ ծակում ու շարում էին թելի վրա, կեճեպներով և այլ զանազան գույնզգույն առարկաներով։

Իրենց զարդարելու ձգտումը, գեղեցկության սերը, ահագին նշանակություն է ունեցել առհասարակ մարդկային կուլտուրայի զարգացման համար, քանի որ մարդն աշխատել է կատարելության հասցնել իր ձեռագործերը, որը և գլխավոր մղիչն է հանդիսանում նրա զարգացմանը։

ՆԱԽԱՄԱՐԴՈՒ ԿԵՆՑԱՂԸ

Ուսումնասիրելով մարդու ձեռագործ իրերը, հնագետները աշխատում են պարզել այն դրությունը, որի մեջ ապրել է և գործել նախամարդը։ Իհարկե շատ բան մեզ համար դեռ ևս հանելուկային է և անհասկանալի, քանի որ մենք չենք կարող պարզ կերպով պատկերացնել այն պայմանները, որոնց մեջ մարդը վարել է իր կյանքը. Մեր ժամանակը հակառակ շատ է անցել քարե դարի շրջանից։ Կարող ենք ենթադրել, որ առաջին մարդու հոգսերը բարդ չէին։ Նրա և առաջ նրան անհրաժեշտ էր՝ ո ւ տ ե լ ի ք գ տ ն ե լ, բ ն ա կ վ ե լ ո ւ տ ե ղ շ ի ն ե լ և գ ո ր ծ ա- վ ե լ ի ց ի ր ե ր ի հ ա մ ա ր ն յ ո ւ թ ե ր վ ո- ր ո ն ե լ։

Կ ե ր ա կ ո ւ ր ը, ո ւ տ ե լ ի ք ը հարցն ամենից կարևորն է, որովհետև նա սովորած էր ամենայն որ կերակրել թե իրեն և թե իր ընտանիքը։ Իսկ ուտելիք նրան

ծառայում էին կենդանիները. այդ երևում է այն բանից որ այրերի մեջ ժայռի գործիքների հետ ի միասին գտնվում են նաև կենդանիների ոսկորներ, որոնց թվում նաև գիշատիչ կենդանիների, ինչպես և թռչունների ոսկորներ։ Մրգեր և աղհատարակ բուսական նյութերն անշուշտ գործ կածվելին մարդու կողմից, բայց համարյա ոչ մի հետք չի պահվել. շատ սակավ են նաև ձկների մնացորդները։

Ընտանի դառնալու ընդունակ կենդանիների ոսկորները շատ քիչ են. այդ հանգամանքը կարևոր է ասելու, որ կոտրելու միջանկյալ /հավանական/ չինված գործիքների գոյության միջոցին մարդը դեռևս չուներ ընտանի կենդանիներ։ Պալեոլիթ շրջանում չի գտնվել շատ մնացորդներ. իսկ շ ո ւ ն ը մ ա ր դ ու ա ռ ա ջ ի ն ը ն կ ե ր ն է կ ե ն դ ա ն ի ն ե ր ի ց, նա ընդնում է առաջին անգը, որից հետո միայն յեկչությունները և մյն կենդանիների ընտելողները հեշտ բան չէր մարդու համար։ Ընտանի կենդանիները տարբերվում էին վայրենիներից իրենց ոսկորների կազմությամբ. վայրի կենդանուն ավելի մեծ զարգացած, մանավանդ մկանների կպած տեղերում, քանի որ նրանք ավելի մեծ շարժումներ կատարում։

Մարդն ապրելով այրերում, գետերի և լճերի վրա, ընակարանները կից է ոզավեր հեշտ ձևով ընդվզող ուսումնասիրություններ, բայց պալեոլիթ շրջանում նման մնացորդներ չեն գտնվել, գուցե չեն պահպանվել։

Բ ն ա կ ա ր ա ն ը. — Մարդն իսկական կառույցից շինել էր համար ապրելու տեղ. նա սկզբում ոզավելից ընտանի ըն.., կառուցներից՝ այրերից ... ժայռերից ... անվան թելերով.

ներից: Գիշար է ասել, թե նա վերջին ժամանակ ապրեց այրերում. նա կարող էր պաշտպանվել նրանց մեջ նույն իսկ այն ժամանակ, երբ իրեն հարձակվողներն արդեն հաստատ բնակարաններ ունեին. այնպես վոր վոչ բոլոր այրերի բնակիչները և վոչ բոլոր այրերը — հին են. մինչ այժմ էլ դեռ ապրում են այրերում: Այրերի բընակչությունը կոչվում է Տ ր ո գ լ ո դ ի տ : Այս կոչումը պատահում է Յորդանի և Պլինիոսի մոտ, ասել է թե այրերի բնակչության մասին տեղեկություններ մե- կել են նաև պատմական շրջանում :

Այրերը ծառայում էին իբրև պատսպարան նաև գիշատիչ գազանների համար. Մորավիայում գտնված է 900-ից ավելի կմախքներ այրի արջերի, ասել է թե նախամարդը հաղթող միջոցներով էր, վոր ձեռք է բերել իր այդ բնակարանն ազատել նրանից:

Գիտությունը վաղուց զբաղվել է այն հարցով, թե ինչպես են թաղում, վորը, սովորույթ, ավելի նրանց պահպանության պատճառով դեռ ևս բավարար կերպով չէ պարզըված: Կարծվում է, վոր սկզբնական բնակչությունը իր ննջեցյալներին ծածկում էր ծառերի ճյուղերով, տերևներով, քարերով, հենց այն տեղում, ուր մարդը մեռնում էր: Այդ արվում էր դիակը աղտոտ պահելու համար գիշատիչներից: Հավանական է, վոր այդպիսի թաղվածներից վորևէ հետք մնալ չէր կարող: Հետագայում թաղման ձև փոխվեց հավատալի ազդեցության տակ, վոր կապված էր հանդերձյալ կյանքի հավատալիքով բնական հար-

ռանձին և հավաքական կերպով, այնուհետև, ժամանակի ըն-թացքում , անցան արհեստական շենքերին՝ դամբարաններին և գերեզմաններին, վորոնք բազմատեսակ են , տարբեր ձևի:

Խ ո հ ա ն ո ց ա յ ի ն   մ ն ա ց ո ր դ ն ե ր.

/Kjökken – mödding/

Ծանոթանանք քարե դարին պատկանող մի քանի շատ խո-շոր իրական աղյուսների հետ: Առաջին հերթին տեսնենք խ ո հ ա ն ո ց ա յ ի ն   մ ն ա ց ո ր դ ն ե ր ը: Այդ մնացորդները շատ կարևոր են բնորոշելու համար քարե դա-րի մարդու կենցաղը՝ կերակուրը, ձեռագործերը և այլն: Այն ժամանակ մարդու առողջապահական պայմանները մեծ չէին և նա իր կերակուրի մնացորդները թ ա փ ո ւ մ , թողնում էր հենց իր ապրած տեղում: Ուտելիքի , անոթի այսպիսի մնացորդներ պատահում են համարյա բոլոր երկրներում , բայց առանձնապես հայտնի դարձան Դանիայում ժեղածները, վորոնք և կոչվեցին „խ ո հ ա ն ո ց ա յ ի ն   մ ն ա-ց ո ր դ ն ե ր" /Kjökken –խոհանոց և mödding –աղբակույտ/: Այստեղ նրա հսկայական չափերի են հասնում. երկարավուն թեղերի են նմանում, տարբեր մեծությամբ, վորոնց երկարությունը 100–300 մետրի է հասնում, լայնությունը 5–60 մետրի, իսկ բարձրությունը 1–3 մետրի: Նրա ծովափնյա շրջաններում մեծ տարածություն են բռնում: Ինչպեսակի մարդն այստեղ երկար է ապրել: Սկզբում կարծում էին, վոր այդ կույտերն առաջացել են ծովի արտադրությունների հոսան-քով, բայց հետո բնագետների հետազոտումները ցույց

ռլին նրա իսկական նշանակությունը ,այն ժամանակ Դանիա-յի կառավարությունը հատուկ կոմիսիա նշանակեց ուսումնա-սիրելու այն.

Բիոլոգ /մանրէաբան/ Ստենստրուպը /Steenstrup /, երկրաբան Ֆորխհամեր /Forchhammer /և հնագետ Վորսոն /Worsaae /, վոր կազմում էին այդ կոմիսիան, իրենց ուսումնասիրության արդյունքը հրատարակեցին վեց հատորի մեջ :

/Հնագիտական ուսումնասիրությունները Դանիայում միշտ ընթացել են բարեհաջող պայմաններում. այնպես կազմված [illegible] հնությունների թանգարանը մեծակի տեղ է բռնում նախապատմական հնագիտության համար: Այդ թանգարանում հավաքված են քար , բրոնզե և երկաթե դարերի մնացորդներ, ինչպես նաև քրիստոնեական շրջանի հուշարձաններ. խոհանոցային մնացորդներն այստեղ ընկնող տեղ են գրավում/:

Խոհանոցային մնացորդների թմբերի մեջ հետախուզող կոմիսիայի բացած ուղղաձիգ հատվածները մանավանդ՝ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում, վորովհետև նրա պարզ ցուցադրում են կուլտուրայի աստիճանաբար զարգացումը. նրա ներքին շերտը լեփն է շատ կոպիտ շինած իրեղեններով, իսկ վերին շերտերում գտնվում են ավելի նուրբ մշակած գործիք-ներ. սակայն, վոչ մի տեղ չեն գտնվել մետաղե իրեր և հատիկ-ներ:Մի քանի գեղջերում երևացել են օջախներ, շինված սալ քարերից ,վորոնց վրա այրվածքի հետքեր կան :

Բավականաչափ քանակությամբ հավաքված են որսական առարկաներ:Առաջին տեղը գրավում են ձկների վոսկորները . նրա թվումն է նաև սատկը /հարինգը/,վոր ապրում է ծովերի

մեջ ավելից հեռու, ինչպես , բնակիչները կարողանում

եյին հասնել նաև:

Բույսների մնացորդների մեջ՝ բացի, գարի , կորեկի

ճլում կա նաև մեղաշավը / ... /, որը պատկում է

միայն անտառներին /փշատերև , կոնաձև Coniferae

хвойных / անտառներում, որոնցում աճել են դարերով,

բայց չկան այժմ:

Կենդանիներից ճշել են՝ եղջերու, վարազ, շուն ,

Ճագար, կուզ, վայրի կատու , աղվես, կուզը /Չորաշուն /,

արջ. բացակայում են՝ վոչխարի, ձիու, ... եղ-

ջերուի, ընտանի կատվի /եղջերվի ... է Ուրարտայում

միայն ... / ոսկորներ : Շ ո ւ ն ը մ ի ա կ

ը ն տ ա ն ի կ ե ն դ ա ն ի ն է ա յ ն կ ո ւ լ տ ու

ր ո ւ մ. Նա մարդուց հետո կրծում էր կենդանիների վոս-

կորները, որոնք, ..., չեն մնացել:

ոսկորները կրծվում են այնպես , ինչպես կրծում են շները

և այժմ, նրա կրծուկ մասերը միայն:

Կենդանիների ոսկորները հնարավորություն են տալիս

պարզելու , որ ... ապրել է ... բա-

նը , և վոչ միայն ամառը, ... որ այդտեղ վայրի կարող

էր, որ ձմեռն է միայն գալիս: Նույնը հաստատվում է և

եղջերուի եղջյուրներից, որ այդտեղ գտնվել են ...

գացման բուլար ... ում :

Գտնվել են մի քանի գործիքների համար բուլար գլխավոր

... հայտնի ... փորձերն են միայն

գտնվում :

Եվ վերջ է մարդը բնակություն հաստատել ...

կարան պատասխանել բոլորովին անկարելի չէ. միայն չենք թազրել պետք է, որ նրանից հետո շատ ժամանակ չի անցել. Հնագույն շրջանում բուսել է սոսին, նրա փոխարեն և կաղնին, իսկ ներկայումս համարյա է. այդպիսի փոփո-խություններ մեծ ժամանակ են պահանջում: Այսպես թե այնպես Դանիայի բնակչությունը վերապրվում է պալեոլիթ շրջանին:

Մի քանի դանիացի գիտնականներ մինչև այն ժամանակին են վերագրում նաև „Տումուլուս" /tumulus –բլուր, թումբ/ կոչված շենքերը, որոնցից մեծ քանակությամբ կան Դանիայում: Տումուլուսները լավ ուսումնասիրված են. նրանք գամբարաններ են նման մեր կուրգաններին: Նրանց միջին մասում գտնվում է քարաշեն սալածածկ մի շենք, նման սենյակի, որը մի միջանցքով՝ շինված սալ քարերից՝ կապված է դրսի հետ. այդ միջանցքը, որ ծառայում է իբրև ճանապարհ մինչև այն ընտանիքին պատկանող նոր ննջեցյալներ բերելու համար: Տումուլուսներում գտնվել են մեծ քանակությամբ կմախքներ. իսկ եղած իրերը քարե դարի վերջին՝ զարգացման շրջանին են պատկանում. նրանք մաքրաճշկած են, կոպիտ գործեր չկան բոլորովին: Բացի, բավարար, տումուլուսներն ավելի նոր են խոհանոցային կույտերից: Տումուլուսներում գտնվել են յեղձուրավոր անասունների և ձիու ոսկորներ, որ բացակայում են հինյալ կույտերում. և քանի որ նրանց մեջ ձկներն պակասում է և բրոնզը, ուսումնասիրողները նրանց բրոնզի դարին են, թեև մի քանիսները նրանցից գտնված են միմիայն քարե գործիքներ:

Ցցաշեն տներ.

1853 թվին Շվեյցարիայում պատահական կերպով հնագիտական նշանավոր գյուտ արվեց ։ Ցյուրիխի լճում, որա ափին մոտ , հատակի տիղմի տակ բացվեց «կուլտուրական շերտ»։ Այդ շերտի հետախուզման աշխատանքների հետևանքով , վոր անմիջապես կատարեցին տեղացի հնագետները Քելլերի /F Keller/ ղեկավարությամբ՝ պարզվեց, վոր լճի մեջ անկված են ցցեր , վորոնց վրա կանգնած է յեղել տունը։

Այդ ցցերը փայտից են , սրած ծայրով, 9-12 մատնաչափ հաստությամբ՝ անկված են 1 - 2 վոտնաչափ հեռավորությամբ իրարից ։ Նրանց գլխին հարդարած յերկարավուն հարթության վրա անկյուններումբարձրանում են 4 կամ 6 սյուներ , վորոնք կապում են տան կմախքը.Դրա կողմերի մեծությունը հավասար է 2½ 4 սաժենի։ Տան պատերը հյուսված են ճիպոտներից և կրով ծեփած , տանիքը ծղոտից է կամ յեղեգներից։ Տունը ափի հետ միացած էր շարժական կամուրջով. Հրի վրա ունեն բարձրացող-իջնող դուռը։[1]

Կարճ ժամանակից հետո հետախուզման աշխատանքները պարզեցին, վոր նման շինություններ լճի մեջ՝ յեղել են շատ մեծ քանակությամբ, վորոնք ամբողջ գյուղեր են կազմել.և վոչ միայն Ցյուրիխի այլ նաև , և ավելի մեծ չափով , Նոյշատելի,Ժնևի, Բոդենի,Ցուգի,Սեմպախի և ուրիշ լճերում

1.Նկ.տես՝Նիդերլե 104,Քելլեր-173,Գյորնես-48։

Վորոնումները յերևան հանեցին ցցավոր շինությունների գոյությունը նաև Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Հարավային Աֆրիկայում /Աբինոկոպի ափերին/, Նոր Զելանդիայում են։ Հնչեցին և նոր միայն հասկանալի դարձան Հերոդոտի տեղե-կությունները ցցաշեն տների մասին, վոր ունեցել են Թե-րակիացիք Պրասիաս լճում. Նրա տված նկարագրությունը միանգամայն համապատասխանում ե գտնված շենքերին ։

Ցցաշենների տեղի ընտրությունը Շվեյցարիայում կախ-ված եր լճի մեծությունից և խորությունից։ Մեծ լճերում ցցերի միջին տարածությունը մեծ եյին թողնում, վորպեսզի ալիքները ազատ հոսանք ունենան և չվնասեն շենքը։ Փոքր լճերում ցած եյին թողնում դեպի հատակ լաստանման հար-թություններ մեկը մյուսի վրա, մինչև ջրի յերեսի հետ հավասարվելը, վորոնց ամրացնում եյին հատակի վրա և ի-րար հետ ցցերով. կամ թե հատակի վրա քարեր եյին կիտում, բլուր առաջացնում, վորի վրա և ամրացնում եյին ցցերը։ Հնախուզումների միջոցին գտնվել ե մի նավակ քարերով լեցը, անշուշտ հիշյալ նպատակի համար բարձված։

Ցցերի համար առհասարակ գործ եյին ածում կաղնին, բայց վոչ յերբեք պտղատու ծառեր. յերևում ե մարդը խը-նայողաբար եր վերաբերվում դեպի պտղատուները, թեև նո-րա պակասը չեր զգացվում ։

Բոլոր գտնված իրերը զարմանալի կերպով պահպանված յեն, քանի վոր նրանք յերկար ժամանակ մնացել են տիղմի մեջ, վորով օդը չի անցնում ։ Պահպանվել են նույնիսկ փայտե առարկաները, բույսերը և պտուղներ ։

Այս լճերում գտնվում են թե քարե և թե բրոնզե դար-

միջներ: Բրոնզը թեև վաղ բոլոր ցցաշեններում է գտնվում բայց ցույց է տալիս, վոր այս տեղերում մարդն ապրել է շատ յերկար ժամանակ, քանի վոր նա անցել է քարի դարից բրոնզին: Ընդհանուր առմամբ քարի գործիքներն ավելի յեն գերակշռավում թվով :

Մարդկային վոսկորներ քիչ են գտնված մի քանի գանգեր, վողնաշարներ և ամենից շատ յերեխայոց ատամներ. Վերջիններիս ներկայությունը գուցե պետք է բացատրել Հերոդոտոսի նկարագրած սովորությամբ, վոր ցցաշենների բնակիչները կապում են յերեխանց վոտքից / այս դեպքում ատամից/, վորպեսզի նրա ջուրը չընկնեն ''', փոքրիկների թույլ ատա-մերը չեյին դիմանում և կորչում եյին :

Ցցաշեններից շատերը վոչնչացել են հրդեհից, վոր յե-րևում է ածուխի ներկայությունից ցցերի մեջ: Յեթե յեն-թադրենք, վոր շենքերը կրակի յեն մատնվել թշնամու կող-մից, այդ դեպքում մարդկային վոսկորներ պետք է շատ գըտ-նըվեյին. կնշանակի բնակիչները կարողացել են հեռանալ, թեև իրենց ունեցածն ազատել չեն կարողել. որանով է բացատրվում առնու իրերի առատությունը: Այն տեղերում, ուր ածուխ չի գտնվել, իրեր ել մնացել են կամ շատ քիչ կամ իսպառ բա-ցակայել են :

Ցցավոր շենքերի կառուցման եղանակը դեռևս մնում է վոչ բավականաչափ պարզված: Հասկանալի է, վոր վայրի գա-զաններից հարձակումներից պաշտպանվելը պետք է բռներ ա-ռաջին տեղը: Նրա ժամանակը նույնպես մնում է դեռ ևս վիճելի: 1-ից մինչև 7 հազար տարվա հնություն է վերագրը-վում նրան տարբեր գիտնականների կողմից :

ՄԵԳԱԼԻԹՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Քարե դարի նեոլիթ շրջանին են պատկանում այսպես կոչված „մ ե գ ա լ ի թ" հուշարձանները /μέγας -մեծ և λίθος -քար/:

Այս շենքերը կրում են՝ „մենհիր", „կրոմլեխ" և „դոլմեն" անունները. առաջ կելտերեն /գալլերեն/ նշանակում են՝ մ ե ն հ ի ր / men /maen/ -քար, hir -երկար, բարձր/-բարձր քար, կ ր ո մ լ ե խ / crom -շրջան/ շրջանաձև քար. և դ ո լ մ ե ն / dol -սեղան/-քարե սեղան:

Մ ե ն հ ի ր ն ե ր ը շատ խոշոր, միակտորաձև վեմ քարեր են տնկված գետնի մեջ ծայրի վրա աբելիսկի-կոթողի նման ուղղահայաց դիրքով[1]. Մենհիրներ կան, որ ունեն 2 և նույնիսկ ավելի մետր բարձրություն: Դրանք ըստ մեծության, կանգնած են գերեզմանների վրա, թեև թաղման հետքեր չեն գտնված դեռ ևս: Ֆրանսիացիներից վաղանց կարծում են, որ մենհիրները շինված եղել արքայական անձերի վրա. այս բացատրությունը երևի հենվում է առանձինին, քանի որ թաղման տեղերը եղել, որ մեռածների հոգու պաշտամունքի հետևանքով, բնականաբար, դառնում էին արքայական: Համենայն դեպս հիմք կա կարծելու, որ մենհիրները առնչվել են իբրև գերեզմանաքարեր:

Ցերքում այդ արձանները խորհրդանիշ են՝ կապված լինելով

---

1. Նկարը տես՝ Նկարներ 121 :

2-3 և ավելի մեգալեոններից. երբեմն էլ ծայրերը զառավոր-ված են լինում շրջանաձև. այդպիսի շենվածները կոչվում են կ ր ո մ լ ե խ ն ե ր[1]։

Այս տիպի արձանների թիվը մեզ մոտ չափազանց մեծ է։ Երրորդ տիպը մեգալիթ շենքերի՝ դ ո լ մ ե ն - ն ե ր ն են, որոնցից շատ են կան Եվրոպայում, մա-նավանդ Անգլիայում և Ֆրանսիայում, կան նաև Ղրիմում և մեզ մոտ Կովկասում։ Սրանք մեծ հնագիտություն են ներկայացնում. նրանք վերագրում էին կելտ ժողովրդին, անվանում էին դրուիդների զոհի սեղան, սակայն հետա-գայի ուսումնասիրությունները ցույց տվին, որ կելտերին վերագրել նրանց չէր ա՛կարող, քանի որ մինչկելտական շրջանին են պատկանում և որ նրանց ծագումն ու նշանակու-թյունը դամբարանային է / Alexandre Bertrand 19-րդ դարի 50-ական թվակ./ Դոլմենները տարբեր ձևի են։ Ամենահասարակ ձևը քարից է[2], որոնցից մեկը անկը-ված է ուղղահայաց, իսկ մյուսը՝ սալաձևը՝ դրված է նրա վրա, մեր եկեղեցու սեղանի վեմաքարի նման. այս դեպքում թաղումը կատարվում էր ուղղահայաց քարի ներ-քու կողմերում։ Այս ձևը հետագայում կատարելագործվեց մի նեցուկի փոխարեն դրվում էին երկուսը, իսկ վե-րևից մյուսը, որ միացնում էր նրանց և կամուրջի ձև տալիս[3]։ Գերեզմանը գտնվում էր միջին տարածությունը։

---

1. Նկարը տես՝ Կիզերլե 133.

2. " " Կիզերլե 130.

3. " " " 122.

վերջացել դոլմենները շինում էին արկղի նմանությամբ կազմված առանձին չորս սալերից, որը ծածկվում էր հին-գերորդով կամ ավելի թվով սալերով[1].

Դոլմենները լինում են գետնի վերևում և հողի տակ /վերջինս մեծ տարածում ունի Հայաստանում/: Դոլմեննե-րի առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ մի /վերին/ սալաքարը, որը դեպի հարավ է դարձած, ունի կլոր անցք. կարծվում էր որ նա ծառայում էր հերթական սալու համար հանգուցյալին կամ այդ ձևով դոլմենի մեջ գնելու համար նորերին՝ սակայն ըստ երևույթին այլ է նրանց [illegible]-գումն ու նշանակությունը: Հայտնի է, որ սկզբնորեն մեռածին թաղում էին հենց այն տեղում, ուր նա էր մեռել, էր գտնում այրում, վրանի մեջ, որտեղ նա ապրում էր.

Դոլմեններն ըստ ձևի ընդօրինակում են մարդկային բնա-կարաններ: Փոքր Ասիայում գտնված են հնագույն բնակա-րաններ ժայռերի մեջ, միանգամայն նման դոլմեննե-րին, որոնք ունեն պատուհաններ և դռներ. ինչպես և կենթա-դրել, որ դոլմենի վերին սալի անցքը ունի պատու-հանի նշանակություն: Կովկասյան դոլմեններից մի քանիսը պահել են քարե փակոց, որը ամուր կերպով ծածկում է անցքը:

Հողով ծածկված դոլմենները բոլորն էլ թալանված են հնումը և գիտական հետազոտությունների համար մնում է միայն այն, ինչ որ անցել է մնացել թալանողի համար: Իսկ ծածկված դոլմենները ավելի լավ են պահպանվել.

---

1. Տե՛ս ատս՝ Ֆիքերլե-118, 127, 124, 126, 137, Հելլվալդ-174 /տախտ. 3./ Գեորգես- 38:

պահելով իրենց մեջ գերեզմանային իրեր ավելի լավ կերպով :

Բոնշտետենը / Bonstetten / և մի քանի այլ գիտնականներ կարծում են որ բոլոր դոլմեններն սկզբում թաղվել են հողի տակ և միայն ժամանակի ընթացքում, մի մասերը նրանցից մերկացել են հողից. այդ կարծիքն ընդունելի չէ , որովհետև իրականության մեջ առհասարակ գործ հակառակ երևույթն է տեղի ունենում :

Դոլմեններն իրենց սկզբնավորությամբ հանդիսանում են քարե դարի գործ , որովհետև նրանց մեջ քարե գործիքներ են գտնվում , բայց քանի որ հաճախ նրանց լինում են նաև բրոնզե և երկաթյա առարկաներ /հողով ծածկվածները միշտ ունեն նրանցից/ զենքեր, զարդանշաններ , գլխի, վզի և այլ մանր զարդարանքներ : Ուստի իրական հիմք կա ենթադրելու , որ մենք գործ ունենք ավելի շուտ մետաղի դարի հետ, նրա սկզբնական շրջանի , նկատելով որ մետաղե իրերը միանգամայն չէ , որ սարքվել են և մտել գործածության մեջ և որ թաղման ծեսի մեջ կարգավորված սովորություններն ավելի առաջ լինելով՝ քարե գործիքները մնացել գործում են կարող էին անհրաժեշտության համարվել և տեղ գտնել այնտեղ :

Դոլմենները մեծ մասամբ մի անհատի գերեզման են , բայց երբեմն պատահում են դամբարաններ ամբողջ ընտանիքների համար :

Դոլմենների սալերը շատ լավ մշակված են , նրա գեղեցիկ , համաչափ,զարդարանքները փորվածքներով կամ ռելիեֆավոր . լավ է կատարված նաև թրծումը: Դոլմենների և քարե

գորի՝ վոչ միայն պալեոլիթ այլ և նեոլիթ շրջանների՝ անոթների նմանությունը նույնպես շատ մեծ չէ ։ Պատահում են նույն իսկ անոթներ ներկած կարմիր գույնով ։

Բ Ր Ո Ն Զ Ե Դ Ա Ր

Մարդկության զարգացման հետևյալ ժամը, քարի դարից հետո՝ կազմում է մ ե տ ա ղ ն ե ր ի գյուտը, վորի պատճառով այդ շրջանը մ ե տ ա ղ յ ա յե կոչվում ։ Ստորաբաժանվում է յերկուսի՝ բ ր ո ն զ ե դ ա ր ի և յ ե ր կ ա թ ե դ ա ր ի ։

Բրոնզ կոչվում է պղինձը, յերբ նա մաքուր գրությամբ չէ, այլ խառն է ուրիշ վորևե մետաղի հետ։ Առաջին շրջանը բրոնզի անունն է կրում այն պատճառով, վոր մետաղե իրերն սկզբում շինվում եյին վոչ մաքուր այլ խառն պղնձից, այն է բրոնզից ։

Նախամարդուն ծանոթ եր նաև յերկաթը, վորը սակայն, գործ եր ածվում սառը գրությամբ, քարի նման ։

Պղինձն ավելի յե աչքի ընկնում և ավելի հեշտ է ձեռք բերվում ու մշակման յենթարկվում, քան յերկաթը, դրա համար էլ պղինձը հառաջընթաց է քան յերկաթը ։

Բրոնզե առաջին գործիքներն իրենց ձևով քարե հղկած գործիքների նմանություն ունեն ։ Եվ վորովհետև հնագույն գործիքների ձևը տարբեր յերկրներում միատեսակ է ուստի կարծվում է, վոր գյուտն ավել է մի տեղում, այն է Ասիայում, վորտեղից և տարածվել է ուրիշ կողմեր և երկրներ, վոչ միաժամանակ ։ Կան նույն իսկ ժողովուրդներ

Վորոնք քարից ուղղակի անցել են յերկաթին , շնորհիվ ծանոթության այնպիսի մշակույթների հետ , վորոնք արդեն ունեցել են յերկաթե կուլտուրա ։

Թե ինչպես է կատարվել մետաղների գյուտը , հայտնի չէ ։ Շատ հավանական է ,վոր պղնձի հայտնումը պետք է ունենար պատահական կերպով ․-- վառված կրակի , հնոցի մեջ կարող էր պղնձահանք ընկնել, վորը և հալվելով կընդուներ այս կամ այն ձևը և կպահեր այն՝ մշտապես պըն-դացած դրությամբ ։ Պղնձի այդ հատկությունը նրան ան-միջապես կդներ քարից ավելի բարձր , ավելի հարգի դրու-թյան մեջ ։ Նրա մշակումն ավելի յեր հեշտ,նրանից շինած գործիքներն ավելի եյին սուր և ամուր ։

Նշանակալից կարևոր է այն , վոր առաջին գործիքները շին-վում եյին այնպիսի մետաղից , վորպիսին կհաջողվեր գտնել մաքուր բնության մեջ՝ բրոնզից, յեթե պղնձահանքն ուներ այլ մետաղների խառնուրդ , կամ պղնձից ,յեթե նա անխառն եր, մաքուր ։ Ժամանակի ընթացքում , փորձից համոզվելով խառնուրդ պղնձի՝ -- բրոնզի առավելության մեջ, մարդը,հե-տո միայն , սկսեց արհեստական կերպով պատրաստել խառնուրդ։ Ամենից շատ գործածականն այն համաձուլվածքն է, վոր կազմված է 9/10 պղնձից և 1/10 անագից / олово /։ Բացի անագից, պղնձի մեջ խառնում եյին կապար /արճիճ/ , վորից ստացվում եր արույր / laiton , латунь /։ Նայած թե պղնձի հետ ինչ մետաղ է խառնված և ինչ քանակությամբ, ըստ այնմ էլ բրոնզի գույնը լինում եր վարդագույն, սպիտակ, [illegible], անագագույն կարմիր և այլն։

Բրոնզի կուլտուրայի նախահայրերից , նրա ծագման

տեղի հարցի մասին գիտության մեջ գոյություն ունին բազմաթիվ թեորիաներ, որոնցից շատերն են աչքի ընկնում իրենց սրամտությամբ, սակայն և ոչ մեկը նրանից զերծ չէ կարևոր պակասություններից. մի բան միայն համարվում է վերջնականապես պարզված, որ բրոնզի կուլտուրան Եվրոպական ծագում չունի, այլ նա ուրիշ տեղից է մտել այդ աշխարհամասը: Իսկ թե որտեղից է նա եկած, ծանոթանանք այդ մասին արտահայտված կարծիքներից կարևորագույնների հետ: Սոֆուս Մյուլլերը բրոնզի կուլտուրայի օջախը ու աղբյուր համարում է Միջին Ասիան, որտեղից նա մի կողմից մտել է Սիբիր, ուր հասել է բարձր զարգացման, իսկ մյուս կողմից մտել է Եվրոպա: Ասիայից Եվրոպա անցնելու նրա գլխավոր ճանապարհը եղել է ոչ թե Կովկասի վրայով և ոչ Միջերկրական ծովի ափերով/Հունաստան, Իտալիա/, այլ հարավային Ռուսիայով դեպի Հունգարիա և ավելի դենը: Մյուլլերն իր այս տեսությունը գլխավորապես գործիքների տիպերի ուսումնասիրության վրա յէ հիմնում: Ուսումնասիրելով բրոնզի գործիքները, Մյուլլերը գտնում է, որ Սիբիրում, Ունգարիայում և Հարավային Հունաստանում գտնված գործիքներն իրենց ձևով տարբեր են արևելյան - Միջին Ասիական գործիքներից: Նշանակե բրոնզի կուլտուրան այստեղից է անցել: Նույնը և Կովկասի վերաբերմամբ. այստեղ գործիքներն այնպիսի ձև ունին, որը միանգամայն անծանոթ է Արևմտյան Եվրոպային: Այս տեսությունը գտավ շատ հետևողներ. Ռանկեն բոլորովին ընդունեց այն, իսկ Զեոքենսը և Յունգ. Վիրխովը մի քիչ ձևափոխման ենթարկեցին:

Այս կերպ է մտածում Գաբր. դը Մորտիլյեն՝ բրոնզի գործիքները հանում է Հնդկաստանից, քանի որ այնտեղ գտնվում է թե շատ անագ և թե պղինձ, ուստի այդ հանգամանքը բավականաչափ պայման կարող էր հանդիսանալ, որպեսզի Հնդկաստանում ծագեր և զարգանար բրոնզի կուլտուրան: Այդ կուլտուրան տարածողները, ըստ Մորտիլյեի, եղան գնչուները-ցիգանները, որոնք մինչև այժմ էլ պարապում են դարբնությամբ և պղնձագործությամբ: Նրանք են, որ անհիշելի ժամանակներում դուրս գալով Հնդկաստանից՝ բրոնզը տարան իրենց հետ դեպի Միջագետք, ապա Եգիպտոս, իսկ այնուհետև այնտեղից էլ Եվրոպա:

Մորտիլյեն իր այդ տեսությունը հիմնավորում է մի հետաքրքիր դիտողությամբ: Բրոնզի գործիքները, մանավանդ սրերը, իրենց չափով շատ են փոքր․ նշանակի այդ սրերը շինող ժողովուրդն ունի փոքր ձեռքեր: Մորտիլյեն պարզեց, որ մինչ մեր ժամանակի Եվրոպացու ձեռքի համար հարկավոր է 100 միլիմետր դաստակ /կոթ/ ունեցող սուր, այն ինչ բրոնզի սրերի կոթի երկարությունը հասնում է միմիայն 78 միլիմետրի, այս չափին միանգամայն համապատասխանում է ցիգանների ձեռքը:

Բրոնզի կուլտուրայի մասին վերջին խոսքն ասել է Նիլսոնը: Նրա կարծիքով նա ծագել է Ասիայում և այնտեղից մտել է Եվրոպա երեք ճանապարհով՝ 1/Միջերկրականի ծովային ուղիով փյունիկեցոց միջոցով բրոնզը տարածվեց Հունաստանում, Իտալիայում, Սպանիայում: Փյունիկեցիք իրենց, կամ հույները հասցրին բրոնզը

Սև ծովի ափերը . 2/ Սև ծովի ափերով մինչև Դանուբի գետաբերանը . և 3/ Կասպից ծովի մասով Թուրքեստանի վրայով դեպի Հյուսիսային յերկրները :

Այս վերջին ընթացքի գլխավոր մեջը հանդիսանում է սաթի / ճանփարար , [illegible] / առևտուրը, որը արդեն հայտնի էր մեր դարի վերջում :

Հայտնի է , որ սաթը առաջանում էր Բալթիկ ծովի ափերին և այնտեղից նա տարվում էր հարավ: Հնագույն գերեզմաններում մեծ քանակությամբ գտնվում են սաթի հուլունքիներ , մատանիներ և այլ զարդարանքներ: Նրա առևտուրը շատ զարգացավ բրոնզե դարում . սաթի փոխանակման համար հյուսիս էր գնում մեծ քանակությամբ բրոնզ և ոսկի :

Այս բոլոր տեսություններն անպայման կարոտ են կարևոր խմբագրության , քանի որ այժմ արդեն մենք գիտենք պրոֆ. Մառի հաբեթական լեզվաբանության շնորհիվ, որ մետաղների անունները հաբեթական ծագում ունեին /պղինձ= = բրոնզ, յերկաթ, արծաթ/, ասել է, մենք գործ ունենք այն ժողովուրդների հետ , որոնք ամենահին կուլտուրայի ստեղծողներն են, այն կուլտուրայի , որ հառաջընթաց է սեմական և հնդևրոպական կուլտուրաներին . և այսպիսով փոքր Ասիա , Հայաստան, Կովկաս, հանդիսանում են մետաղների բուն հայրենիքը :

Գ ո ր ծ ի ք ն ե ր ը .– Բրոնզե դարում մեծ կատարելության հասավ դ ա ն ա կ ը . Նրա ձևը քարե դարում նախ յերկու բերանով էր , իսկ հետո շինում էին նաև մի բերանով : Բրոնզե դանակը միևնույն ձևն է նմանում :

Պարզ է, որ բրոնզե դանակներն ավելի առաջ պետք է յերևացած լինեին քան յերկաթինը, վորովհետև առաջինները շուտով եյին ձուլում, փշրվում-բութանում, այնպես վոր յեթե հնարավոր լիներ յերկաթից օգտվել, այն ժամանակ բրոնզից շինածները կհամարվեյին ավելորդ։ Բրոնզե դանակի տիպերի զարգացման ընթացքը կարելի յե գիտել ավելի հեշտությամբ նրա կոթերի վրա։ Սկզբում դանակները շինվում եյին առանց կոթի /քարե դանակների նման/, իսկ կոթը, հավանաբար փայտից, հագցվում- ամրացվում եր նրա վրա։ Ժամանակի ընթացքում դառն ավելի հարմար դանակը կոթով ամբողջովին շինել բրոնզից։ Վերջապես յերևում են նաև դանակի համար հատուկ պատյաններ, զարդարյալ մետաղից։

Բրոնզե դարում մարդու համար ամենակարևոր գործիքը կ ա ց ի ն ն է, վորին մարդը հետզհետե կատարելագործեց։ Այդ կացինները կ ե լ տ անունով են հայտնի։ Այս անունը տարբեր կերպով են բացատրում, վոմանք կարծում են կացինը կելտերին վերագրելու համար է այդպես կոչվել, իսկ ըստ ինանի այդ կոչումը նշանակում է կ տ ր ո ղ, լատիներեն celtis խոսքից։ Կացինը իր զարգացման էտապներն ունի. հնագույն տիպը համարվում է տափակը, վոր իր նմանությամբ շատ մոտ է քարե կացիններին։

Մյուս գործիքներից, վորոնց այդ ժամանակ կային և կատարելության հասան՝ պետք է հիշել ակոսավոր դ ու ր ը, վորի սկզբնական օրինակները նույնպես քարե դարի նմանությունն ունեն։

Այնուհետև երևան են գալիս դ ա շ ո ւ յ ն ն ե ր ը, որոնք առաջացել են դանակներից, սակայն սրա հիմնական ձևը նույնպես քարի դարից է սկիզբ առնում; Դաշույնը բնականաբար փոխվելու էր սրի: Սուրը բրոնզի ամենամեծ զենքն է . Նա ունի երկու բերան, կողքերում պատահում են սրեր վոչ թե սուր, այլ բութայրով, անշուշտ այդպի- սիք գործ էին ածվում միմիայն կտրելու համար :

Ն ի զ ա կ ի ծ ա յ ր ե ր ը և ս լ ա ք ն ե ր ը չեն պատահում բրոնզի դարի սկզբնական շրջանում, նրանք առաջվա պես շինվում էին կայծքարից: Նիզակի ամենա- հին տեսակն այն է, որ չափով մեծ չէ և ունի տափակ ձև; Նետերի սլաքները /բրոնզից/ երևում են միայն բրոնզի դարի վերջում, որոնք երկաթի դարում էլ դիմացան, եր- կար ժամանակ:

Բրոնզի դարի խոշոր գործիքներից պետք է հիշել մ ա ն գ ա ղ ը, թեք կորացած ձևով, նման քարի դարում եղածներին: Այդ նաև վ ա հ ա ն ը, կա մի գործիք ևս որը շատ սուր բերան ունենալու համար ա ծ ե լ ի է կոչվում :

Բրոնզի ա մ ա ն ն ե ր ը շինվում էին կռելով ու կոփելով-պատրաստում էին թերթ, նրան անոթի ձև էին տալիս և կարերը կցնում մեխերով :

Բրոնզի դարի վերջում երևացին ս ա ղ ա վ ա ր տ ա-
3 1
ն ե ր, որոնք շատ հազվագյուտ են :

Բրոնզը հնարավորություն տվեց մարդուն կատարելագոր- ծելու զ ա ր դ ա ր ա ն ք ն ե ր ը: Այդ շրջանում երև- վում են գեղեցիկ ապարանջաններ, գինդեր կոճակներ, քո- րոցներ- fibula , ևն,

Այդ ճարուլաններն իրենց ձևով շատ նման են մեր ժամանակի այսպես կոչված անգլիական քարոցներին[1]: Բրոնզե դարի առաջին շրջանում այդպիսի ճիրուլաններ չէյին լինում: Դոցա բացակայությունը վորքեն ավելում ունի մեծ կարևորություն , վորովհետև վորտեղ նա չի գտնվում ,այդ նշան է վոր այդ ավելում դոյություն է ունեցել բրոնզե շրջան:

Բրոնզե զարդարանքներ գործելին ավելում նաև յերկաթի դարում ,ուստի բրոնզե գործվածների հիման վրա , բրոնզե և յերկաթի շրջանների սահմանաբաժանումը միշտ հնարավոր է :

Բրոնզե դարու իրերի մեծ ժողովածուներ կազմված են արդեն ,սակայն, այդ ժամանակի մարդու մասին ավելի քիչ բան գիտենք, քան քարե դարի .պատճառն այն է , վոր բրոնզե դարում սովորություն դառավ և մեծ տարածումն առաջավ սովորական թաղման փոխարեն դիակներն այրելը ,յերբ մարդկային վոսկորները ամփոփում էյին բրուտովին :Բրոնզե իրերը մեռածի մոխիրի հետ միասին հավաքում էյին կճուճի մեջ և դնում էյին քարե փոքրիկ գերեզմաններում,վորոնց վրա յերբեմն բարձրացնում էյին նաև կուրգաններ: Այրման հետ միաժամանակ պատահում են նաև սովորական թաղման օրինակներ: Հաշված է , վոր 100 գերեզմանից միայն 26-ը ունեին սովորական ձևով թաղված,վորոնցից 19-ը նստած դրությամբ կամ կծկված[2] ,իսկ 7-ը ձեռքումը պառկած մեր ժամանակի ընդունված ձևով:Այստեղից մենք տեսնում ենք , վոր բրոնզե դարում ավելի տարած-

---

1. Տես նկարները Ռիգերլե եջ 344,363-4,375 և ն:

2. „ նկար՝ „ „ 311

ված ձևն այրելն էր: Հույների մոտ յերկու սովորությունն էլ գոյություն ունեին միաժամանակ: Պարզված է, վոր այրելու սովորությունը մտել է միայն այն ժամանակ, յերբ մարդն ամբողջապես արդեն գտնվում էր բրոնզի դարի շրջանում, քանի վոր այն գերեզմանում յերբ քարե և բրոնզե իրերն իրար հետ միասին են գտնվում՝ այդ դեպքերում այրման հետքեր չկան բոլորովին:

Քանի վոր թաղման կճուճների մեջ բրոնզե իրերի հետ միասին յերբեմն գտնվում են նաև վոսկե զարդարանքներ, ուստի կարծվում է, վոր վ ո ս կ ի ն գոյություն ուներ բրոնզի հետ միաժամանակ, սակայն, ըստ այլ ավյալների, վոսկին հետևում է բրոնզին:

Ա ր ծ ա թ ը, ըստ յերևույթին, յերևաց բրոնզի դարի վերջում: Կարծում եյին, վոր նրա գործածությունն սկսվել է յերկաթի հետ միաժամանակ, սակայն հետագայում պեղումների ժամանակ արծաթը յերևան է յեկել այնպիսի գերեզմաններում ուր մեծ քանակությամբ բրոնզե զենքեր են գտնվել, իսկ յերկաթ բոլորովին չի յեղել.որ.Միկենայի կուրգանի /թաղավորական գերեզման/ և Կիպրոսի շրջանում պրոֆ. Վեսելովսկու կատարած պեղումները միանգամայն պարզեցին այդ դրությունը. Նա գտավ բազմաթիվ իրեր վոսկե, բրոնզե և արծաթե, կայծքարից սլաքներ և նիզակի ծայրեր, իսկ յերկաթ բոլորովին չկար: Այնպես վոր պետք է ընդունել վոր արծաթը յերևաց յերկաթից առաջ, հավանաբար բրոնզի դարի վերջերում: Յերկաթին անծանոթ եյին հյուսիսի /Ալպից դեպի հյուսիս/ բոլոր ժողովուրդները նախ քան հռոմայեցոց նվաճումները:

Բրոնզի շրջանում չափազանց ուժեղ զարգացում ունեցավ

կավագործությունը. Մեծ կատարելութ-
յան հասավ մանավանդ ամանեղենի շինության գործը, թեև
դեռ ևս գտնված չէր բրուտային պտուտակը/ճախարակը/ :

Նախնական կուլտուրայի ուսումնասիրության միջոցին
ամենադժվար հարցըայդ՝ ժամանակը որոշելն է ճշտապատկես
պարզված է միայն այն, որ բրոնզե դարը բո-
լոր ժողովուրդների մոտ չի սկս-
վել միաժամանակ, վոչ բոլոր տե-
ղերումն է նա յեղել և վոչ միա-
հավասար տևողություն է ունեցել
նա տարբեր վայրերում: Ժամանակագրության
չափազանց անճշտության իբրև որինակ հիշեմ այն կարծիք-
ները, որ հայտնել են գիտնականները հնդկական հնություն-
ների վերաբերյալ: Բրոնզի դարու ամենահին գերեզմանների
ժամանակը հնդկաստանում Մորգանը որոշում է 2500-3000 տ. ն. ք. ք.,
Վիրխովը Կոբանի/Կովկասում/դամբարանը վերագրում է X–XI դ. ն. Ք.,
իսկ պրոֆ. Կոնդակովը և կոմս Տոլստոյին փոքկական Թլակոնի
միայն անջքին :

ԵՐԿԱԹԵ ԴԱՐ

Բրոնզին հետևում է երկաթը, թեև կան ժողովուրդներ,
որոնք քարից հետո անմիջապես անցնում են երկաթին, բայց
և այնպես չի կարելի համաձայնվել այն գիտնականների հետ,
որոնք երկաթը համարում են նախ քան բրոնզը:

Այսպես կոչված մետեորյան երկաթը դեռ շատ առաջ յեր-

կաթի գործը, քարի դարում, հայտնի չի յեղել զանազան ժո-ժողովուրդների. բայց օգտվելիս են յեղել նրանից այնպես, ինչպես քարից, այսինքն առանց տաքացնելու /ծակիմոնները/: Այդպիսի յերկաթի խոշոր կտորներ մեծ քանակությամբ կան Գրենլանդիայում, քաշը մինչև 600 ցենտներից հասնող/մոտ 2 հազար փութ/. Կոպենհագենում պահվում է մի կտոր 500 ցենտներ ծանրությամբ, Ստոկհոլմում-200ցենտ. են: Յերկաթի դարն սկսվում է այն ժամանակից, յերբ մարդիկ սովորում են հանել յերկաթը հանքերից, տաքացնում են նրան և կռելով ու կոփելով նրանից առարկաներ են շինում: Յերկաթի դարը պատկանում է մարդկության կուլտուրայի վերջին ստադիային:

Այս գրության հետ՝ ժամանակի հարցում՝ չի ուզում համաձայնվել Շորայսլեր իր ,,Նախնական կուլտուրայի մասին" աշխատության մեջ, յերկաթին հնության տեսակետից տալով առաջնությունը:

Վոչ մի քննադատության չի դիմանում Շորայսլերի այն առարկությունը, թե, անագի հալվողական լինելու պատճառով, բրոնզե իրերը միմիայն շքեղության համար կարող եյին լինել և վոչ ընդհանուր գործածության համար. և իբրև թե հին գերեզմանների պեղումները, վորոնցում գտնվել են միմիայն բրոնզե իրեր՝ չքավորության մեջ են ձգել գիտնականներին, քանի վոր, իր կարծիքով, յերկաթը խոնավությունից և օդի ազդեցությունից ցնդվում է, կորչում, այն ինչ բրոնզը պահպանվում է լավ, ուստի և յերկաթի բացակայությունը հնագույն գերեզմաններում պետք է վերագրել նրա անհետացկունության և վոչ թե անծանոթ լինելուն. ինչպես օրինակ՝

չեն պաշտպանվել փայտե գործիքները, որ անպայման կլի-
նեյին շարք դարից առաջ.Բացի այդ,ասում են ,բրոնզի
մշակույթը իր առավել բարդությամբ ,կուլտուրական
պրոցես է ,որին կարող էին հասնել միայն երկաթի
մշակման ծանոթ մարդիկ,իսկ երկաթի կոփելն անհամեմատ
ավելի հեշտ է և կարելի է այդ անել նաև պրիմիտիվ ձե-
վով ։

Այսպես կարող է դատել նա , ով գործնական հնագիտու-
թյան մասին գաղափար չունի, ով ծանոթ չէ պեղումներին ։
Երկաթը թեև փտվում է հողի մեջ,բայց չի անհետանում
և չի ցնդում։Ջրալուծված երկաթը միշտ մնում է նկա-
տելի ։Նույնը պղինձն ավելի շուտ է ոչնչանում.երկաթը
վեր է ածվում ժանգի,որը ներկում է հողը մուգ-կարմրա-
վուն գույնի։Բոլոր հնագույն հուշարձանների մեջ
գտնվել է միմիայն բրոնզ՝ Եվրոպայում,Եգիպտոսում
Ռուսիայի տարածքում։Պղնձի և բրոնզի անունը բոլոր ար-
իական ցեղերի լեզվում նույնն է,իսկ երկաթինը տար-
բեր,ասել է, սա նրա բաժանումից հետո է երևացել ։
Հոմերոսի նկարագրությամբ՝ սրերը պղնձից են իսկ եր-
կաթով զարդարած /կնշանակի երկաթը նրա ժամանակ եղել
է հազվագյուտ նորություն/,հետո միայն երկաթ ընդհանու-
րացավ, որ ավելի են համարել Եվրոպայում երկաթը մե-
տաղներից ամենից վերջինն է /նշանել/։Արևելքում եր-
կաթն ավելի վաղ երևաց,քան Եվրոպայում ։ XIII դ. Խորսա-
բադի Սարգոնի պալատում արդեն կա երկաթը բրոնզի հետ.
Այնտեղ այդ դարում արդեն երկաթի կուլտուրան շատ
էր ծաղկած ։

Ցիկլի վերջում կոմպլեքսությունը՝ ամենքին չինելու, արևային մեջ այն մեծ զարգացումը անցի ունեցավ,վոր գծերից բռնաայի պտույտը /Зоихарный круг /։

Վերջում բերեմ մի քանի կարծիքներ ժամանակագրության վերաբերյալ ։

Ե ր կ ր ի պ ա տ մ ո ւ թ յ ո ւ ն ը նրա կազմի առաջանալուց սկսած մինչև ներկա ժամանակները՝ ընդգրկում է մի շրջան , վոր հաշվվում է մոտավորապես մ ի մ ի լ- լ յ ա ր դ տ ա ր ի ։

Օ ր գ ա ն ա կ ա ն կ յ ա ն ք ի զարգացումը–մ ի լ- ի ո ն ա վ ո ր տ ա ր ի ն ե ր ։

Մարդկությունն այդ մեծ շրջանների համեմատությամբ գոյություն ունի կարճ ժամանակ։ Մ ա ր դ կ ա յ ի ն ց ե ղ ի գ ո յ ո ւ թ յ ա ն ժամանակը Ճորջելիոն հաշվում է 230.000–240.000 տարի, ուրիշները հաշվում են առաջացման շրջանից մինչև այժմ 80.000–100.000 տարի , իսկ ըստ Ջ. Հյուսլիի՝ ևս մի քանի հարյուր հազար տարու է հավասար ։

Այս հսկայական ժամանակաշրջանի ընթացքում մարդ մարդկությունն անցել է ն ա խ ա պ ա տ մ ա կ ա ն կյանքով՝ չթողնելով իր մասին գրավոր աղբյուրներ ։

Պ ա տ մ ա կ ա ն շրջանն ունի ընդհամենը հինգ հազար տարու հասակ ։

Դասընթացի յերկրորդ մասը կազմելու յե

„Պատմական հնագիտությունը"։

ՀԱՅԿ. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
С.С.Р.А Шубличная Библиотека
7/11-1922
Инвент. Кассационн
Մ. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Ստորակետները չեն դրվել մանավանդ առաջին 14 էջերում.

Էջ	տող	պետք է լինի
5	11–19	/Ցույցերի վերջերը հաջորդաբար պետք են/ ...կյանքի այսպիսի ...., ...անքի, հնու... ան, հա...., λογικ ....ներ.
6	13–14	նախնական կամ մեներգերից մեկին. ըստ
15	1 ,,	/նախապատմ. ընդգրկունություն/
16	1	մարդաբանություն
17	3 ներք.	նյութ թեև լսել է
21	9 ,,	՝գերեզմաններով ղողյան ....խաչանցայի՝ մնացորդներով, Ճեֆերյան ցցաշեն՝ ցցերի
24	11	Վորի
27	14	շրջանաբաժանումը
28	1–2 ներքից	շրջաններ / периоды կազմություններ / формации /
	1 վերից	փղամորթ
29		ավելացնել կենոզոյան շրջանի սխեման-ներ՝ 3. պլիոցեն 2. միոցեն 1. էոցեն [illegible] – Tertiär

	1–2 ներք.	կրիստալներ – բյուրեղացյալ հանքեր
30	1 ,,	մեղմերու հսկայական
32	1 ,,	մի քանի հայրենի
33	13–16	ձեռքում բռնելուն. քանի վոր այդտեղինակ փորձերը չեն ունեին տարբերություն ունին քարի բնական ձևերից, ուստի մեծ դժվարությամբ է իմացվում նոցա մարդու ձեռագործ լինելը ։
39	1–2	բռնում
	3 ն.	Պեշեվը.
42	6 ,,	կենդանիների
47	2 ,,	ոզնիկ
49	3	ծայրը հանում կամ բերանը սրում ։
	1 ներք.	Այդ ակդերին
50	4	Միկլուխո
	10–11	դժվար մանավանդ պինդ
51	6,11	կայծաքարը
	7 ներք.	վոսկորով
	6 ,,	Եթե վերցնենք
52	9	կեն. նիների
	7–11	գործիքները
53	7	պինդ
54	1	ակոսավոր
	8,6	շինած իրերի
	13	սայլը
55	2	պահանջների
	10	հաջողվում ։

56	3–5	գործ կամքային
	12	մի դանդեղ շան մեծացողներ
	16	կենդանիներին ընտելացնելը
	19	կենդանուն ավելի
	1 ներքև.	կամ ծայրերի պաշտպանված թեփլածքնե–
		րից
57	11–15	բնակարանը և
	17	ինչպես նաև թռչում ,
	7–6 ներքև.	ուր մարդն իր մաշկն
	3 ,,	թռչման մեջ
	2–1 ,,	համարությունների՝ սկսեցին թռչել
		առանձին–ա...
58	6	մի քանի
	7	իրական տվյալների
59	3	բիոլոգ /կենսաբան/
60	5	хвойный
61	2–3	մի անցել, շատ վաղ փայտի–ծառերի
		ցեղերը յերեք անգամ նորոգվել են ,
		յերեք շրջան են անցել.
	3	նորան փոխարինել է
	6 ներքև.	կույտերից :
	2 ,,	մի ցանքաներում
62	9	ում ?
	15	$2^{1}/_{2}$ X 4
	2 ներքև.	Ամազոնի
63	1	վարոնումները
	13	յեփերակ
	2 ներքև.	ավարկաներ, բույսեր և

64	5	դերակչուհում
	11	Հընկնեն
65, 66	1	Սեգալէնթյան
66	6	Հառ կան
	12	Հեն կարող
	16	Յեզրնականը
	18	վեմքարի
67	1	Հինվում եսին արեզի նմանությամբ՝
	3-8	Տինգերուեով
67	7	կլոր
	13	գտնում՝ այրում. վրանի մեջ, վարաւոզ
		նա ապրում եր ևայլն և ն
69	10	, Բրոնզ"
73	1	Դանուքի
75	4	փոխվել ու մեր

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0067673

ЦЕНА
2679